

ОМОНУЛЛО БҮРИЕВ,
НУРЕҒДИ ТОШЕВ

ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ

(Даври. Саркардалик фаолияти. Манбалар)

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ «ФАН» НАШРИЕТИ
1999

Ушбу рисола Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси нинг машҳур саркарда Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги қарори асосида тайёрланди. Унда Жалолиддин Мангуберди даври, саркардалик фаолияти, Хоразмшоҳлар салтанати тарихи акс этган асосий манбалар ҳақида маълумот келтирилган ва манбалардан таржималар ҳам берилган.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:
тарих фанлари доктори А. УРИНБОЕВ

Т а қ р и з ч и л а р:
тарих фанлари доктори МИРСОДИҚ ИСҲОҚОВ, филология
фанлари доктори ОРИФ УСМОН

Б 0503020904—3-341/99 рез. 99
М 355 (04) — 99

© Ўзбекистон Республикаси
ФА «ФАН» нашриёти,
1999 йил.

ISBN 5—648—02620—X

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасининг мустақил давлат сифатида ривожланиши жараёнида унинг тарихдаги сиёсий мавқеи, иқтисодий тараққиёти ва маданий юксалишини чуқур ўрганиш катта аҳамиятга эга. Ўтмишда бу ўлкада вақти-вақти билан йирик сиёсий бирикма — давлатлар таркиб топган ва уларнинг вужудга келишида айрим шахслар, саркардаларнинг алоҳида хизмати бор. Жумладан, ўрта асрларда Ануштегинлар-Хоразмшоҳлар салтанатида Жалолоддин Мангубердининг саркардалик фаолияти, мустақиллик учун фидокорона кураши тарих зарварақларида битилиб қолган.

Республикамизда мустақиллик туфайлигина тарихни ҳар томонлама ҳаққоний ёритиш имкони вужудга келди, шу пайтгача эътибордан четда қолдирилган буюк аждодларимизнинг тарихий сиймолари тикланмоқда: булар ўтмишдаги атоқли алломалар, сиёсий арбоблар, саркардалар ва оддий халқ орасидан чиққан эл-юрт хизматиغا мардларча бел боғлаган фидойилардир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йилда буюк саркарда Жалолоддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисидаги қарори (1998 йил 24 сентябрь) тарихимизга эътиборни кучайтиришнинг ана шундай ёрқин намунаси ҳисобланади.

«Жалолоддин Мангуберди (Даври. Саркардалик фаолияти. Манбалар)» деб номланган рисола ҳам, ушбу юбилей қарори асосида тайёрланди. Рисолада хоразмшоҳлар даврида Хоразмдаги маданий-сиёсий ҳаёт, Жалолоддин Мангуберди ҳаёти ва фаолияти ҳамда хоразмшоҳлар салтанатида илм-фан ривожидан ҳикоя қилувчи муҳим манбалар ҳақида маълумот келтириш билан бирга, шу манбалардан мазкур мавзуга дахлдор тар-

жима-лавҳалар ҳам берилди (О. Бўриев тайёрлаган). Шунингдек, XIII аср бошларида Хоразм давлати ва мўғуллар босқини таҳлилидан иборат мақола ҳам илова қилинди (Н. Тошев тайёрлаган).

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар матн ичида рақамлар билан кўрсатилган ҳамда уларнинг умумий рўйхати китоб охиридан ўрин олган. Таржима қисмида таржимон қўшимчалари қавсга олинган. Шу ўринда Жалолоддин Мангуберди исмининг ўша давр манбаларида қайд этилган шаклини ҳам эслатиб ўтмоқчимиз: тарихчи Ибн ал-Асир ўз асарида унинг исмини «Шаҳзода Жалолоддин», «Жувайний билан Рашидаддин эса «Султон Жалолоддин», деб қайд этганлар. Насавий асарида саркарданинг исми «Султон Жалолоддин Мангбурни» шаклида берилган. «Мангбурни» ёзилиши Султон Жалолоддин ҳукмдорлигида Ҳиндистонда зарб этилган тангаларда ҳам бор (17, с. 292). Ҳозирги вақтда «Жалолоддин Мангуберди» кўринишида ёзилиш анъана тусини олганлиги сабабли, мазкур рисолада ҳам ана шу оммалашган шаклни қолдирдик.

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВРИДА ХОРАЗМДАГИ СИЁСИЙ ВА МАДАНИЙ ҲАЁТ

Хоразм диёри Ўзбекистон ҳудудидаги қадимий маданият масканларидан бири бўлиб, бунинг тасдиқи археологик тадқиқотларда ҳам, ёзма маълумотларда ҳам ўз аксини топган; бу ҳақда қатор илмий изланишлар чоп этилган. Хоразмнинг географик ўрни, Амударё этагида жойлашганлиги узоқ мозийдан бошлаб суғорма деҳқончилик ривожланиши, шаҳарлар барпо этилиши, давлат ташкил топиши, фан ва маданият тараққий этиши учун қулай имконият яратди. Қадимги Хоразм катта ҳудудда ястанган бўлиб, Амударё этагида иккала соҳил бўйлаб то Орол денгизигача, ғарбда Қаспий денгизигача, жанубда Хуросон ерларигача оралиқни ўз ичига олган.

Хоразм ҳукмдорлари тарихда хоразмшоҳлар номи билан машҳур бўлганлар. Урта асрларда Хоразмда хоразмшоҳларнинг тўртта сулоласи давлатни бошқарган: Афригийлар (305—995); Маъмунийлар (995—1017); Олтинтош сулоласи (1017—1034); Ануштегинлар сулоласи (1097—1231).

Ушбу давр ҳақида бирмунча аниқ тасаввур олиш учун Хоразм тарихига хоразмшоҳ Маъмунийлар ҳукмдорлиги замонидан бошлаб назар ташлаш лозим бўлади. Зеро, X—XII асрлар давомида Хоразм мураккаб сиёсий жараёнлар оқимида бўлган ва бу кечинмалар яхлит қараганда, бутун Урта Осиёда кечган сиёсий ўзгаришлар билан боғлиқ. Бу воқеалар Хоразм тарихида озми-кўпми из қолдирган.

Маълумки, X асрнинг иккинчи ярмигача Хоразм сиёсий — маъмурий жиҳатдан иккита бирликни ташкил этарди: биринчиси — Жанубий Хоразм, унинг пойтахти Кот шаҳри эди; иккинчиси — Шимолий Хоразм, пой-

тахти — Гурганж шаҳри. Жанубий Хоразмни хоразмшоҳ, Шимолий Хоразмни эса амир бошқарган. X асрнинг охирларида Шимолий Хоразмнинг ҳукмдори бўлмиш Маъмун ибн Муҳаммад мамлакатни бирлаштириб, ўзини хоразмшоҳ деб эълон қилди, пойтахт Гурганж шаҳри бўлиб қолди. Маъмунийлар — Маъмун ибн Муҳаммад (995—997), Али ибн Маъмун (997—1009), Маъмун ибн Маъмун (1009—1017) ҳукмдорлиги даврида Хоразмнинг мавқеи сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан кучайди. Хоразмда илм-фан равнақи ҳам шу даврда яхши кузатилади, буюк хоразмлик аллома Абу Райҳон Беруний ҳам ушбу Хоразмшоҳлар давлатида етишиб чиққан. Хоразмнинг 1017 йилдан кейинги тарихи Урта Осиёда таркиб топган бир қанча сиёсий бирликлар тарихи билан дахлдор. Уларни қисқача таърифлаб ўтамиз.

Ғазнавийлар давлати. Урта Осиёда ўз вақтида ташкил топган Сомонийлар давлати (875—999) таркибида аста-секин тобе вилоятлардаги феодал ҳукмдорларнинг мавқеи ортиб борди. Ана шундайлардан бири туркий саркарда Сомонийларнинг Ғазна вилоятидаги ноиб Алптегин бўлиб, унинг Хуросонда ва Мовароуннаҳрда кўплаб мулклари бор эди. У мустақиллик даъво қилиб, 962 йили Ғазнавийлар давлатига асос солди. Унинг қулларидан бири Сабуктегин эса шахсий иқтидори туфайли обрў-эътибори тобора ортиб, Алптегинга куёв бўлиш шарафига эришди ва унинг вафотидан сўнг ҳокимиятни бошқариб Ғазна амири бўлди.

X аср охирларида Мовароуннаҳрга Қорахонийлар бостириб кириб Сомонийлар давлатини тугатади. Сабуктегин қорахонийларга қарши лашкар жўнатади ва икки ўртада музокара тузилиб, Амударёдан жанубдаги ерлар тўла Сабуктегин ихтиёрига берилади. Ана шу асосда Ғазнавийлар давлати ташкил топди; Сабуктегин (977—997) ва унинг катта ўғли Маҳмуд Ғазнавий (998—1030) ҳукмдорликлари йилларида у Урта Шарқдаги йирик давлатга айланди.

Маҳмуд Ғазнавий 999 йили Хуросон ҳудудидаги барча вилоятларни эгаллаб ўзини султон деб эълон қилди. У Қорахонийлар билан бўлган жангларда ғолиб келди ва Мовароуннаҳрнинг жанубий қисмларини ўз давлати таркибига киритди. Жанубга юришлар қилиб Панжоб; Кашмир ва Шимолий Ҳиндистонни эгаллади. Хоразмдаги ички нотинчликлардан фойдаланиб, бу ҳудудни ҳам ўз давлати таркибига киритди (1017 й.) ва Олтинтошни хоразмшоҳ унвони билан тақдирлаб ноиб

қилиб қолдирди. Маҳмуд Ғазнавий нафақат Хоразм бойликларини, балки у ердаги кўплаб илм аҳлини ҳам ўз пойтахти Ғазнага олиб кетди. Олимлар орасида энг машҳури Абу Райҳон Беруний эди. Хоразм 17 йил Ғазнавийлар давлатига тобе бўлди.

Маҳмуд Ғазнавий ўлиmidан сўнг (1030 й.) Ғазнавийлар давлати заифлашди, ҳудуди қисқарди. Жумладан, Хоразмдаги Олтиўтош сулоласи (1017—1034) салжуқийлар томонидан тугатилди. Сўнгра, 1040 йили Марв ва Сарахс оралиғида ғазнавийлар ва салжуқийлар ўртасида ҳал қилувчи жанг бўлиб, унда ғазнавийлар узи-кесил мағлуб бўлди. Лекин Ғазна ва айниқса,

Қорахонийлар давлати (927—1212). Унингчч асрда Шимолий Ҳиндистонда Ғазнавийлар давлати XII асрнинг охиригч чорагигача (1186 й.) сақланиб турди.

Шарқий Туркистондан Еттисувгача бўлган оралиқда ташкил топган феодал давлат. Унинг барпо этилишида бир қанча туркий қабилалар қатнашиб, улардан асосийлари қорлиқ, чигил ва яғмо қабилалари бўлган. Бу қабилалар X асрнинг ўрталарида ислом динини қабул қилган эдилар. Қорахонийлар давлатининг асосчиси Абдулкарим Сотуқ Бугроҳон (Қорахон) яғмо қабиласидан эди.

Қорахонийлар давлатининг пойтахти вақти-вақти билан ўзгариб, Қашғар, Баласоғун, Ўзганд шаҳарларида эди; кўпроқ Қашғар шаҳри пойтахт бўлган. Қорахонийлар Мовароуннаҳрга ҳужумлар уюштириб, 992 йили Сомонийлар давлатининг пойтахти Бухорони забт этдилар. Лекин шу йили Сотуқ Бугроҳон вафот этиб, улар Мовароуннаҳрдан кетишга мажбур бўлдилар ва фақатгина 999 йилда уни қайтадан эгалладилар. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ички феодал тарқоқлик авж олган Сомонийлар давлати қорахонийлар ҳужумларига дош беролмай тугади.

Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳр кичик-кичик мулк—иқтоъларга бўлиниб, уларни қорахонийлар ҳондонига мансуб шахслар — илекхонлар бошқарарди. Самарқанд асосий марказ шаҳар эди. Илекхонлар ўртасида якка ҳокимлик учун доимий кураш борарди ва бу бориб-бориб давлатни заифлаштирган асосий омил бўлди. Қорахонийлар билан ғазнавийлар ўртасида айтарли жиддий ҳарбий тўқнашув бўлгани йўқ. XI асрнинг бошида қорахонийлар икки марта Хуросонга чопқин ясаган бўлсалар-да, бироқ Маҳмуд Ғазнавий уларни қувлаб чиқарди. Демак, шарқдан ғарбга йўналишда катта ҳудудда яғмо сиёсий маъмурий бирлик

ташкил топиб, у Шарқий Туркистон ва Мовароуннаҳрни ўз ичига оларди. Ана шу ҳудудда иқтисодиёт, фан ва маданият соҳаларида муштарак тараққиёт юз берди, ҳунармандчилик, савдо, фан, маданият, амалий санъат ривожланди. Тошкент, Самарқанд, Ўзганд, Қашғар, Баласоғун, Бухоро, Гурганж каби шаҳарлар юксалди, уларда кўпгина масжид ва мадрасалар барпо этилди; фаннинг турли соҳаларида китоблар ёзилди; Ғардизий «Зайн ул-ахбор», Байҳақий «Тарихи Байҳақий», Мажидиддин Адмон «Тарихи мулки Туркистон», Абу Бакр Муҳаммад Наршахий «Тарихи Бухоро», Низомулмулк «Сиёсатнома», Юсуф Хос Ҳожиб Баласоғуний «Қутадғу билик», Замахшарийнинг «Муқаддимат ул-адаб» ва тилшуносликка оид бошқа қатор асарлари, Маҳмуд Кошғарий «Девону луғатит-турк», «Ўғузнома», кўплаб шеърӣ асарлар ва ҳ. к. Хоразмдаги Гурганж амири Маъмун 995 йили Кот шаҳрини эгаллаб, Хоразмни бирлаштирди. Амударёнинг ўнг соҳил қисми то Маҳмуд Ғазнавий Хоразмни забт этгунга қадар (1017 й.) ягона Хоразм таркибида эди. Ундан сўнг то XIII асрнинг бошларигача (1207 й.), яъни Муҳаммад Хоразмшоҳ давригача қорахонийлар ва қорахитойлар қўли остида бўлди.

Мовароуннаҳр Султон Санжар (1118—1157) ҳукмронлигида маълум вақт салжуқийларга, XII асрнинг ўттизинчи йилларида бу ўлкани қорахонийлар забт этганда эса, уларга тобеъ бўлиб қолди. Муҳаммад Хоразмшоҳ Мовароуннаҳрни 1212 йили узил-кесил эгаллаши билан Қорахонийлар давлати ҳам тугади.

Салжуқийлар. Ғарихдан маълумки, IX асрдан бошлаб туркий қабилалар таркибидаги ўғузлар турли сиёсий-этник жараёнлар таъсирида ғарбга силжиб, X аср ўрталарида Сирдарёнинг қуйи ҳавзасида ўғузлар давлатини тузишга муваффақ бўлдилар. Бу давлатнинг пойтахти Янгикент шаҳри эди. X асрда ўғузлар давлати ички низолар ва шарқдан қипчоқлар бостириб келиши туфайли тугади. ўғуз қабилаларидан бир қисмига Салжуқ бошчилик қилган. Сиёсий беқарорлик даврида Салжуқ фарзандлари (Тўғрулбек, Чағирбек) ва қабиласи Салжуқийлар деган ном олган ва улар Мовароуннаҳрга, аниқроғи ҳозирги Нурота атрофларига кўчиб ўтганлар. Салжуқий турклар XI асрнинг 30-йилларида Хуросонга кўчиб, тез орада кучли мавқега эга бўлдилар ва 1038 йили Тўғрулбек бошчилигида Нишопурни эгаллаб олдилар ва Салжуқийлар давлатига асос солдилар. Салжуқийлар 1040 йили Марв ва Сарахс орали-

ғида Масъуд Ғазнавий бошчилигидаги ғазнавийлар лашкарини тор-мор қилдилар ва 1038—1044 йилларда Хуросонни тўла эгалладилар. Марв шаҳри Салжуқийлар давлати пойтахти этилди. Улар 1043 йили Хоразмни, 1040—1051 йилларда Ғарбий Эронни, 1054 йили Озарбайжонни, 1055 йили Ироқни, 1063—1072 йилларда бутун Кичик Осиёни забт этдилар. Салжуқийлар билан Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилиб турган қорахонийлар ўртасидаги муносабатлар XI асрнинг охириги чорагидан бошлаб кескинлашди ва бу ўлка, озми-кўпми қорахонийлар ҳукмида бўлган ҳолда, 1089 йилдан қисман ва 1130 йилдан бошлаб, яъни Султон Санжар даврида, тўла (то Қашғаргача) салжуқийларга қарам бўлди.

Ануштегинлар. Юқорида қайд этилганидек, салжуқийлар 1043 йили Хоразмни забт этиб, бу ерда Ануштегинлар — Хоразмшоҳлар сулоласига (1097—1231) асос солдилар, Қутбиддин Муҳаммад (1097—1127), Жалолиддин Отсиз (1127—1156), Эл—Арслон (1156—1172), Султоншоҳ Маҳмуд (1172—1193) ҳамда Алоуддин Текеш (1172—1200), Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200—1220) ушбу сулоланинг ҳукмдорлари бўлганлар.

Дастлабки пайтларда, келиб чиқиши ўғузлардан бўлган Ануштегин салжуқий ҳукмдорларнинг Хоразмдаги вакили эди. Ундан сўнг ўғли Қутбиддин Муҳаммад 1097 йили Хоразм волийси этиб тайинланди ва хоразмшоҳ унвонини олди. У ўзининг ўттиз йиллик ҳукмронлигида салжуқийларга тўла қарам эди ва уларга садоқат билан хизмат қилди, айни пайтда, Хоразм ҳам ўз мавқени мустаҳкамлаб борди.

Демак, XI—XII асрларда Салжуқийлар давлатининг маъмурий чегараси шимолӣи ва шарқӣи йўналишларда ҳам анча кенгайиб Хуросон, Мовароуннаҳр ва Хоразмнинг таркибида ягона сиёсий-маъмурий бирлик доирасига киритилган эди. Бироқ, Ануштегинлар — Хоразмшоҳлар сулоласининг вакили Алоуддин Отсиз хоразмшоҳ (1127—1156) мустақил сиёсат юргизишга ҳаракат қилди ва шу сабабдан Салжуқийлар давлатининг ҳукмдори Султон Санжар (1118—1157) билан узоқ муддат уруш-талашлар олиб борди. Хоразмшоҳ Отсиз дастлабки пайтларда ўн йил давомида (1138 йилгача) Султон Санжарга содиқ қолиб, хизмат қилди; сўнгра 1138 йили Манғишлокни ва Сирларёнини кўйи ҳавзасидаги Жанл шаҳрини босиб олди. Султон Санжар бу ҳаракатдан ғазабланиб Хоразмга қўшин тортмоқчи бўлганда, Отсиз кучига кўзи етмай, қилган гуноҳи учун уэр сўрашга

мажбур бўлди. Лекин кўп ўтмай Отсиз янги чопқинларни бошлади. У 1139 йили Бухорони эгаллади, бироқ Султон Санжар бунга қарши чора кўра олмади, чунки Мовароуннаҳрни қорахитойлар аста-секин эгаллаб, унинг ғарбий қисмига яқинлашмоқда эди. Султон Санжар 1141 йили Самарқанд яқинида қорахитойлар билан бўлган жиддий жангда мағлубиятга учрайди ва Мовароуннаҳр қорахитойлар қўлига ўтди. Бу ҳол Салжуқийлар давлатининг заволини тезлаштирди. Ушбу фурсатдан фойдаланиб хоразмшоҳ Отсиз шу йилнинг ўзида Салжуқийлар давлатининг пойтахти Марвга бостириб келди; шаҳарни эгаллаб, кўплаб олимларни Хоразмга олиб кетди. Султон Санжар охириги кучларини йиғиб 1143 йили Хоразмга юриш бошлайди ва Гурганжни қамал қилади. Хоразмшоҳ Отсиз узр сўраб, улар яна ярашадилар. Ана шундай уруш-талашлар билан 1156 йили хоразмшоҳ Отсиз ва 1157 йили Султон Санжар оламдан кўз юмадилар. Султон Санжарнинг вафоти билан салжуқийларнинг Хуросондаги давлати ҳам барҳам топди (4, с. 118—127).

XII асрнинг бошларида, дастлаб, Или дарёси ҳавзасига, сўнгра Иссиққўл атрофига қорахитойлар келиб ўрнашдилар. Қорахонийлар давлатининг пойтахти Баласоғун шаҳрини эгалладилар ва у қорахитойлар давлатининг бош шаҳри бўлиб қолди. Бу ердан қорахитойлар Мовароуннаҳрга чопқинлар уюштириб, 1138 йили Хўжанд яқинида қорахонийларни ва 1141 йили Самарқанд атрофида Султон Санжар лашкарини тормор қилдилар. Мовароуннаҳр қорахитойлар қўли остига ўтди, лекин Қорахонийлар давлати бу ерда номига бўлса-да, сақланиб қолди, марказ Самарқанд шаҳри эди. Чунки қорахитойлар Мовароуннаҳрда қолмадилар ва ўз вакиллари орқали ўлпон олиб туришнинг ўзи билан чекландилар. Султон Санжарнинг қорахонийлардан мағлубияти тез орада Хуросонда Салжуқийлар давлатининг заифлашиб батамом тугашига олиб келди (1157 й.). Мовароуннаҳр қорахитойлар ҳукмига ўтгандан сўнг, хоразмшоҳ Алоуддин Отсиз ҳам қорахитойларга хирож тўлаб туриш мажбуриятини олди. Бунинг эвазига хоразмшоҳ Отсиз билан қорахитойлар ўртасида шартнома тузilib, Бухоро Хоразмшоҳ ихтиёрига ўтди. Отсиз бу билан чекланиб қолмади ва 1152 йили Сирдарёнинг қуйи ҳавзасида қорахитойлар босиб олган Жанд ва унинг атрофларига қўшин тортиб, у жойларни ўз қўли остига олди. Натижада Хоразмнинг чегараси шимол томонларга қараб анча кенгайди. Умуман, От-

сиз бутун подшоҳлиги давомида Хоразмни мустақил давлат қилиш учун кураш олиб борди, унинг мавқеини кучайтирди, деса бўлади.

Алоуддин Отсиз вафотидан сўнг (1156 й.) Хоразм тахтин эгаллаган ўғли Эл-Арслон ҳам қорахитойларга қарши кураш олиб борди ва бу сиёсатда, қорахитойлардан таъқибга учраб Хоразмдан ҳимоя излаган қорлиқ қабилаларидан фойдаланишга ҳам ҳаракат қилди. Хоразмшоҳ Эл-Арслон 1158 йили катта лашка билан Мовароуннаҳрга юриш қилди ва Самарқанд вилоятида қорахитойлар билан бўлган тўқнашувда ғалаба қозонди. Лекин кейинчалик қорахитойлар яна устун келиб, 1171 йили Хоразмга бостириб кирдилар ва Жайхун дарёсидан ўтдилар. Улар Хоразм қўшинларини мағлуб этдилар. Эл-Арслон 1172 йили оламдан кўз юмди.

Эл-Арслон вафотидан кейин, унинг ўғиллари Алоуддин Текеш ва Султоншоҳ Маҳмуд ўртасида Хоразм тахти учун кураш йилларида ҳам Хоразмнинг қорахитойларга ярим қарамлиги сақланиб қолди. Зеро, ака-укалар ўзаро низода гоҳ бири, гоҳ бошқаси қорахитойларга ёрдам сўраб мурожаат қилардилар. Чунончи, Хоразм тахтини дастлаб Султоншоҳ Маҳмуд эгаллайди ва мамлакатни бошқаришда унинг онаси Туркон Хотун бевосита ёрдам бериб турарди. Бу вақтда Эл-Арслоннинг иккинчи ўғли — Алоуддин Текеш Жанд шаҳрида ҳоким эди. У укаси Султоншоҳга бўйсунмайди ва ўзини тахтга қонуний ворис деб билади. Туркон Хотун унинг устига қўшин жўнатади. Текеш ёрдам сўраб қорахитойларга мурожаат қилади ва эвазига тўлов тўлаб туришга ваъда беради. Ушбу шарт асосида, Текеш қорахитойларнинг лашкари билан Хоразмга келиб тахтни эгаллайди (1172 йил); укаси Султоншоҳ Хўросон томон чекинишга мажбур бўлади. Алоуддин Текеш Хоразида мустаҳкам ўрнашиб олгандан сўнг қорахитойлар қарамлигидан қутулишнинг йўлини излай бошлайди. Чунки қорахитойлар Хоразмдан ўлпон олишни ва жаб-зудмни тобора кучайтирган эдилар. Ғазаб касаси тўлиб тошган Текеш мамлакатда бор қорахитойларни қириб ташлашга буюради (1179 й.).

Бу вазиятдан фойдаланиб, энди Султоншоҳ қорахитойлардан ёрдам сўраб Баласоғунга боради. Бироқ у бошлаб келган қорахитой қўшинлари Текеш билан тенглашишга ожизлик қилдилар. Султоншоҳ уларнинг ёрдамида фақат Мирв, Сарахс ва ўша атрофларни эгаллаш билан қаноатланади (1180 й.). Ака-укалар ўрта-

сидаги тож-тахт учун кураш узоқ муддатга чўзилиб кетди ва фақат Султоншоҳ Маҳмуднинг вафотидан кейингина (1193 й.) Алоуддин Текеш Хоразмнинг ягона подшоси бўлиб қолди. Кейинги йилларда, аниқроғи 1180 йилдан бошлаб хоразмшоҳ Алоуддин Текеш ўз давлатининг шимолӣ чегараларини мустаҳкамлаб, Жанд шаҳрининг мудофаа қобилиятини кучайтирди, уни мустаҳкам қўрғон ва йирик савдо марказига айлантирди. Айни вақтда, Текеш қорахитойларга қарши мурасасиз кураш олиб бориб, унинг қўшинлари шарқда қорахитойларнинг пойтахти Баласоғун атрофларигача чопқин ясадилар.

Хоразмшоҳ Текеш вафотидан кейин (1200 йил) унинг тахтини ўғли Қутбиддин Муҳаммад эгаллади.

Хоразмшоҳ Муҳаммад ўз давлатининг чегараларини кенгайтиришга ҳаракат қилиб Хуросонга юриш қилди ва ғурийлар билан дастлабки тўқнашувда мағлубиятга учраб, қорахонийлар ва қорахитойлардан ёрдам сўрашга мажбур бўлган эди. Кейинги йилларда Муҳаммад Хоразмшоҳ ўз мавқеини анча кучайтиришга эришди. Мовароуннаҳр ҳукмдорлари ҳам қорахитойлар асоратидан қутулиш учун Хоразмшоҳга мурожаат қилдилар ва у 1207 йили Мовароуннаҳрга юриш қилиб Бухоро ва Самарқандни эгаллади. Бироқ қорахитойлар билан бўлган қаттиқ жангда унинг қўшинлари катта мағлубиятга учради. Хоразмшоҳларнинг гоҳ-гоҳида эришган ғалабаларини ҳисобга олмаганда, умуман, қорахитойлар устунликка эга бўлганлар ва Хоразм уларга ўлпон тўлаб турган. Лекин Хоразмшоҳ Муҳаммад шбу мағлубиятдан сўнг ҳам қорахитойларга қарши куч тўплай бошлади. Ниҳоят, 1210 йили икки ўртада қаттиқ жанг бўлиб, Хоразмшоҳ тўла ғалаба қозонди. Бу тарихий воқеадан сўнг Мовароуннаҳр ҳам қорахитойларга қарамликдан озод бўлган эди. Хоразмшоҳ Муҳаммад 1212 йили Мовароуннаҳрда қорахонийлар ҳукмронлигини ҳам батамом тугатиб, ўз давлатининг чегараларини то Қашғаргача кенгайтирди. Қорахитойлар давлатининг шарқий қисмларини эса, найман қабиласининг бошлиғи Кучлук эгаллаган эди.

Ануштегинлар — Хоразмшоҳлар ҳукмдорлиги чоғида, хусусан, XIII аср бошларида Муҳаммад Хоразмшоҳ даврида Хоразм улкан давлат мақомига эга бўлди. Унинг чегаралари Каспий денгизининг шимолӣ соҳилларидан Форс қўлигигача, Кавказдан то Ҳиндукуш тоғларигача етган эди.

Катта ҳудудда марказлашган йиқик сиёсий бирлик-

нинг вужудга келиши туфайли, давлатнинг сиёсий мавқеи ортди, унда ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ ривожланди, шаҳарлар юксалди. Хўжалиkning турли соҳаларидаги ўсиш умумий иқтисодий ва маданий тараққиёт учун омил бўлди. Мовароуннаҳр ва унга ёндош ҳудудларда Марв, Бухоро, Самарқанд, Шош (Тошкент), Хўжанд, Баноқат, Балх, Кеш, Насаф, Ахсикат, Нисо, Жанд, Утрор, Узганд, Уш, Исфижоб, Термиз, Тароз, Утрор каби шаҳарларни мисол тариқасида кўрсатиш мумкин. Хоразмшоҳлар давлатининг пойтахти Гурганж шаҳри, айни пайтда, йирик иқтисодий ва маданий марказга айланди. Аҳоли гавжум бу улкан шаҳарда ҳунармандчилик устахоналари ва савдо расталари бир-бирига уланиб кетган эди. Бундан ташқари Хива, Кот, Ҳазорасп, Хушмисан, Дарғон, Совакон, Нузкат, Манғишлоқ кабилар ўша кезларда Хоразм ҳудудидаги обод шаҳарлар жумласидандир.

Шаҳарлар ривожи учун савдо, жумладан, халқаро савдо муҳим ўрин тутган. Хоразм давлатининг савдо карвонлари нафақат ўз ҳудуди бўйлаб, балки ундан ташқарига — Ҳиндистон, Хитой, Араб мамлакатлари ва Европага ҳам қатнаган. Хоразмшоҳлар давлатида ички ва ташқи савдо эҳтиёжлари учун махсус олтин динор ва мис чақалардан иборат тангалар турли шаҳарларда зарб қилинган ва улар кенг муомалада бўлган.

Ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланиши фан ва маданият тараққиётига ҳам бевосита ижобий таъсир кўрсатди. Хоразмшоҳлар давлатида фаннинг ижтимоий йўналишлари билан бир қаторда, табиий ва аниқ фанлар ҳам ривож топди. Фақат пойтахт Гурганжнинг ўзида бир қанча мадраса ва кўплаб масжидлар қурилганлиги маълум. Мадрасалар ва бой кутубхоналар Хоразмшоҳлар давлатининг бошқа йирик шаҳарлари — Марв, Бухоро, Самарқанд, Нишопур каби шаҳарларда ҳам бор эди. Мадрасалар дастуридан диний илмлар билан бир қаторда дунёвий (риёзиёт, астрономия, география, тиббиёт) фанлар ҳам ўрин олганди. Маъмурий ва маданий бинолар ўша даврга хос меъморий услубларда барпо этилган. Мовароуннаҳр, Хуросон, Форс, Озарбайжон ва Ироқ ўлкалари ўртасида маданий алоқалар кучайди. Уша даврнинг таниқли олимлари ва фозиллари жумласидан қуйидаги шахсларни санаб ўтиш мумкин: Рашидаддин Муҳаммад ал-Умарий (лақаб Рашидаддин Вотвот) — шоир ва машҳур котиб; Жамолиддин Исмоил Исфаҳоний — шоир; унинг ўғли

Камолиддин Исмоил ҳам машҳур шоир бўлиб, ўз қасидаларидан бирини Жалолиддин Мангубердига бағишлаган экан; Тоҳир Форёбий — шоир; Абулфазл Ахсикатий — қасиданавис; Сайфиддин Бухорий — шоир ва олим; Абдулмажид Жандий — шоир; Камолиддин Абулфараж Самарқандий — шоир; Али Ҳижозий — файласуф ва машҳур табиб, тиббиётга оид рисолалар ёзган; Баҳоуддин Харақий — нужум, мантиқ ва тарих илмларида билимдон; Исмоил Журжоний — тиббиёт, фалсафа, астрономияга оид асарлар ёзган; Али Хоразмий — таниқли тилшунос олим; Абулҳасан Хоразмий — шоир, котиб ва тарихчи, Хоразм тарихига оид асар ёзган; Абулҳасан Хоразмий — шоир ва кенг савияли олим, Маҳмуд Замахшарийнинг устози; Маҳмуд Хоразмий — тарих ва фикр соҳаларига оид асарлар ёзган; Муҳаммад Ахсикатий — тилшунос ва тарихчи олим; Абдуссалом Хоразмий — ҳадисга оид тўплам ва машҳур шахслар ҳаётига оид луғат тузган; Фахриддин ар-Розий — илмлар мажмуасидан иборат қомус тузган; Маҳмуд Самарқандий — астрономияга оид асар ёзган; Масъуд Хўжандий — олим ва ҳарбий саркарда; Минҳожиддин Марғиноний — фақих; Минҳожиддин Бухорий — котиб ва тарихчи; Маҳмуд Замахшарий — тилшунослик соҳасида ўз даврининг энг машҳур олими, кўплаб асарлар, жумладан, «Муқаддимат ул-адаб» китобининг муаллифи; Абдулкарим Самъоний таниқли олим ва сайёҳ, унинг «Китоб ал-ансоби» номли асари тарих ва тарихий география соҳалари бўйича ҳозир ҳам қимматли манба саналади. Ундан ташқари Бағдод ва Марв шаҳарлари тарихий географиясига оид асарлар ҳам ёзган; Абу Ҳамид Муҳаммад Самарқандий — тасаввуф бўйича йирик олим; Саъдиддин Муҳаммад Авфий — таниқли шоир, тазкиранавис ва тарихчи олим.

Фаннинг ижтимоий соҳалари қаторида табиий ва аниқ фанлар, жумладан, астрономия, математика ва географияга ҳам махсус эътибор қаратилган. Мазкур соҳалар мамлакатнинг амалий эҳтиёжлари, чунончи, турли ўлкалар ва қарвон йўллари ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш, халқаро савдо-элчилик ва маданий алоқаларни ривожлантириш, мамлакатда суғориш тармоқлари барпо этиш, ободончилик кўламини кенгайтириш кабилар учун бевосита зарур эди. Уша даврда Маҳмуд Чағминий астрономия ва математика соҳалари бўйича ҳамда Муҳаммад Нажиб Бакрон географияга оид асарлар ёзиб қолдирганлар (бу олимларнинг ижоди ҳақида қуйроқда, алоҳида тўхталиб ўтилди). Уларнинг

ижодида Абу Райҳон Беруний илмий мактабининг давоми кузатилади. Ануштегинлар — Хоразмшоҳлар давлати маданий ҳаётида ислом ақидаларига ҳам эътибор кучли бўлган. Ислом дини пешволари — сайидлар, уламолар, машойхларга хоразмшоҳлар жуда катта илтифот кўргазганлар, элчилик муносабатларида ва турли низоларни тинч йўл билан ҳал қилишда улар билан бамаслаҳат иш тутганлар.

Марказлашган йирик сиёсий бирликнинг мавжудлиги, иқтисодиёт, фан ва маданият йўналишларидаги умумий ўсиш ўз навбатида, маънавий маданият тараққиётига ижобий таъсир этди. Хусусан, тасаввуф таълимоти кенг ривожланди. Бу даврда Хуросон тасаввуф мактабининг таъсири кенгайганлиги кузатилади. Абдулло Ансорий (1006—1089), Юсуф Ҳамадоний (1049—1140), Аҳмад Жом (1049—1142) унинг йирик намояндалари эдилар. Тасаввуфнинг қатор ёрдамчи тариқатлари: муҳосибия, қассория, тайфурия, жунайдия, нурия, саҳлия, ҳакимия, харрозия, хафифия, сайёрия ва бошқалар юзага келди. Ягона сиёсий бирлик заминида Хуросон тасаввуф мактаби бевосита Мовароуннаҳрда тасаввуф ривожига сабабчи бўлди. Жумладан, Юсуф Ҳамадоний тасаввуф мактаби асосида яссавия ва ҳажагон — нақшбандия тариқатлари вужудга келган.

Ануштегинлар — Хоразмшоҳлар давлатида тасаввуф тараққиёти биринчи навбатда хоразмлик йирик мутасаввиф олим Нажмиддин Кубро (1145—1221) номи билан боғлиқдир. Унинг асли исми Аҳмад ибн Умар ал-Хевақий бўлиб, Хоразмда туғилиб, ўсиб, кейин Эрон-замин ва Араб мамлакатларига саёҳат қилган; узоқ йиллар ўша томонларда йирик тасаввуф машойхларидан таълим олиб, ўзи ҳам етук тасаввуф таълимотчиси даражасига етган ва «Нажмиддин Кубро» лақаби билан шуҳрат қозонган. Сўнгра у ватанига қайтиб, Муҳаммад Хоразмшоҳ даврида Гурганжда яшаб, тасаввуф таълимотини ривожлантирган, кўплаб шогирдлар орттирган. Жумладан, таниқли шоир ва тасаввуф намояндаси Фаридиддин Аттор ҳам унинг шогирдларидан эди. Нажмиддин Кубронинг таълимоти тасаввуфда кубравия тариқати номини олган ва машҳурдир. Бу шайх мўғуллар Гурганжга бостириб келганда халқ билан бирга бўлган ва шаҳар мудофааси чоғида фидойиларча ҳалок бўлган (бу воқеа тафсилоти қуйроқда манбалардан таржималар қисмида келтирилган).

Ободончилик ва маданият ривожига эътиборни сўнги хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди фаолиятида ҳам

кузатиш мумкин. У ҳаётининг кейинги ўн йилини она-Ватанидан узоқда, турли юртларда ўтказган ва боз устига бирор жойда узоқроқ муддат яшаб қолмаган бўлишига қарамай, шаҳар ва қўрғонлар ободончилиги учун ҳисса қўшганлиги, масжидлар барпо этганлиги ўша давр тарихий манбаларида қайд этилган.

Умуман олганда, Ануштегинлар — Хоразмшоҳлар салтанатида бой маданий мерос таркиб топганлигини кўрамиз. Унинг салмоқли қисмини, исмлари юқорида санаб ўтилган олимлар ёзиб қолдирган ёзма мерос ташкил этади. Афсус, мўғуллар босқини йилларида бу маданий ёдгорликларнинг катта қисми йўқ қилинди. Лекин унинг сақланиб қолган қисми ҳам кейинги асарларда фан ва маданият ривожини учун муҳим омил бўлганлиги маълум. Чунончи, Чағминий астрономияси, Нажиб Бакрон географияси, Фаридиддин Атторнинг тасаввуфга оид асарлари ва тазкирасининг Темурийлар даврида Ҳофиз Аbru, Қозизода Румий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар ижодида алоҳида ўрни бор. Ануштегинлар — Хоразмшоҳлар даври маданий ёдгорликлари жумладан, ёзма меросининг бир қисми бизнинг замонимизгача ҳам етиб келган.

Лекин Чингизхон бошлиқ мўғул лашкарларининг 1219 йили Хоразмшоҳ Муҳаммад мамлакатини ҳудудига бостириб кириши ва уни эгаллаши натижасида бутун бошли гуллаб-яшнаб турган давлат вайронага айланди. Хоразмшоҳ Муҳаммад мағлубиятининг асосий сабаби, ҳарбий маҳорат бобида Чингизхонга нисбатан заифлигида эди. У лашкарини майда қисмларга бўлиб шаҳарларга тақсимлаб жойлаштирди ва ўғли Жалолиддиннинг бутун лашкарни бир жойга йиғиб душман билан юзмаюз урушмоқ керак, деган сўзларини ҳам эътиборга олмади. Чингизхон Сирдарёнинг қуйи ҳавзасидаги шаҳарларни босиб олганидан сўнг, 1220 йил баҳорида Бухорони ва 1221 йилнинг ёзида Самарқандни эгаллади. Чингизхон бу ердан ўғиллари Жўчи, Чиғатой ва Угдейни лашкар билан Хоразм томон жўнатди. Хоразмшоҳ Муҳаммад қўрқоқларча мамлакатни, тож-тахтни ташлаб қочди. Чингизхон унинг ортидан Жебе нўёи Субёдей баҳодир ва Тукучар баҳодирлар бошчилигида илғор қисмини жўнатди ва қаерда бўлмасин, уни топиб йўқ қилишни буюрди. Улар Хоразмшоҳни изма-из таъқиб қилиб бордилар. У эса ғарбга қочиб, то Бағдодгача борди, сўнгра у ердан Каспий денгизининг жанубий соҳилига келди; ундан денгиздаги бир кичик оролга ўтиб, ғам-ғуссадан ўша ерда ҳаёт билан видолашди;

ўлимидан олдин ўгли Султон Жалолиддинни тахт вориси қилиб қолдирган эди. Хоразмшоҳ Муҳаммадни шу оролда дафн этдилар. Орадан бир неча йил ўтгач, Султон Жалолиддин отасининг хокини Теҳрон яқинидаги Ардахин қўрғонига кўчиртиради.

ХОРАЗМШОХЛАР ДАВЛАТИ XIII АСР БОШЛАРИДА. МУҒУЛЛАР БОСҚИНИ

XI аср охири XII аср бошларида тарих саҳнасида Буюк Салжуқийларга тобе давлат сифатида пайдо бўлган Хоразмшоҳлар давлати, сулола асосчиси Ануштегиннинг Алоуддин Отсиз (1127—1156), Абулфатх Эл-Арслон (1156—1172), Алоуддин Текеш сингари иқтидорли ва снѐсатдон авлодларининг саъй-ҳаракатлари туфайли мустақилликни қўлга киритибгина қолмай, балки ўз даврининг йирик ҳам қудратли салтанатларидан бирига айланди. 1194 йили Султон Тўғрул III (1176—1194) устидан зафар қучиб, Ироқи Ажам салжуқийларининг мулкларини ҳам ўз тасарруфига киритган Текеш минбаъд «хоразмшоҳ» эмас, «Султон ибн хоразмшоҳ» деб атала бошлади. Зеро, ғарбда Бағдод халифалиги чегараларидан тортиб шарқда Сирдарё бўйларигача бўлган катта ҳудудда унинг номи билан хутба ўқиқлар, Хоразм маҳаллий давлатдан жаҳон миқёсидаги салтанат марказига айланаётган эди. Кучли ва кўп сонли қўшич хизматга ҳозиру нозир турар, бошқарув тизими пухта йўлга қўйилган, транзит савдо ва бошқа ички ҳам ташқи манбалар асосида мамлакат иқтисодиёти жадал ўсиб борарди.

Аmmo, айни пайтда, Хоразм ҳали «кофир» қорахитойларга ўлпон тўлар, забт этилган ўлкаларнинг ҳаммасида ҳам Хоразмшоҳлар ҳокимияти мустахкам эди деб бўлмас, Ғурийлар давлати (ҳозирги Афғонистон ва Ҳиндистоннинг бир қисмини ўз ичига олган давлат) кун сайин кучайиб, жанубдан таҳдид соларди.

Шундай умидли ва айни пайтда ташвишли бир вазиятда, 1200 йил 3 август кuni Текешнинг ўгли Қутбиддин Муҳаммад пойтахт Гурганжда Алоуддин Муҳаммад номи билан тахтга ўтирди.

Янги хоразмшоҳ халқаро снѐсат майдонидаги илк одимини Хуросондаги мулкларини қайтариб олиш сари ташлади. Зеро, Ғурийлар Текешнинг вафотидан (1200 йил 3 июль) сўнг юз берган парокандаликдан фойдаланиб, Хуросоннинг катта қисмини Хоразмшоҳлардан тортиб олган эдилар. Султон Алоуддин Ғурийларга қарши

курашда қорахитойлардан мадад сўрашга мажбур бўлди. 1204 йил кузида бўлиб ўтган жангда Шаҳобиддин Гурий (1203—1206) қўшини мағлубиятга учради. Орадан бир ярим йиллар чамаси ўтгач, Мовароуннаҳрга юриш учун тадорик кўраётган Шаҳобиддин Гурий ёлланма қотиллар томонидан ўлдирилади. Натижада Хоразмшоҳларнинг мусулмон дунёсидаги энг кучли рақиби бўлмиш Гурийлар давлати парчаланиб кетди.

Султон Алоуддин учун янги ерларни забт этиб, ўз салтанати ҳудудларини кенгайтириш имкони пайдо бўлган эди. Бу имконият бой берилмади: 1206 йилнинг ўзида Хирот, Балх, Термиз, Толиқон, Андхуд, Исфизор, Сижистон, Мозандарон (Табаристон) каби йирик шаҳар ва вилоятлар бирин-кетин хоразмшоҳнинг ихтиёрига ўтди.

Хоразмшоҳлар давлатининг куч-қудрат ва нуфуз касб этгани сабабми ёки қорахитойлар зулмининг ортишими, ҳар ҳолда Самарқандда ҳукмфармолик қилаётган Қорахонийлар сулоласининг сўнгги вакили, қорахитойлар вассали Усмон ибн Иброҳим 1207 йилда Султон Алоуддинга қорахитойлар истибдодидан халос этишни сўраб нома юборди. Мовароуннаҳрдаги маҳаллий сулолалар ҳар йили қорахитойларга катта миқдорда ўлпон тўлар эдилар. Тахминан шу пайтда Бухоро садрлари ҳам шаҳар ҳунармандларининг қўзғолонини бостиришда мадад тилаб Хоразмшоҳга мурожаат қилишди. Бу илтимосларни айни муддао билган Султон Алоуддин Мовароуннаҳрга қўшин тортди. Бухоро ишғол қилиниб, Султон Усмон ҳам Хоразмшоҳ ҳокимиятини тан олди.

Хоразмшоҳнинг қорахитойлар билан эртами-кечми тўқнашув муқаррар эди, чунки Хоразм ҳали-ҳануз уларга тобе ҳисобланарди. Аммо Мовароуннаҳр эгалланганидан сўнг, гурхон (қорахитойлар ҳукмдори) қўшини билан бўлган биринчи жангда Хоразмшоҳ мағлубиятга учраб, ҳатто асирга тушади ва бахтли тасодиф туфайлигина нажот топиб, Хоразмга етиб олишга муваффақ бўлади.

Иккинчи, ҳал қилувчи жанг 1210 йилнинг эрта кузида Иламиш чўлида (Андижон вилоятининг шимолий чегарасида) бўлиб ўтди. Бу гал хоразмшоҳнинг қўли баланд келиб, Тароз ҳокими Таянгу раҳнамолигидаги қорахитойлар қўшини тор-мор келтирилди; қорахитойларнинг бир қисм жангчилари ва Таянгунинг ўзи ҳам асир олинган эди.

Бу ғалаба ҳақидаги хушхабар бутун мусулмон дунё-

сига тарқалиб, катта шов-шувларга сабаб бўлди. Хоразмшоҳ Алоуддин энди ўзини «Искандари соний» («Иккинчи Искандар») ва Буюк салжуқийларнинг сўнгги вакили, 40 йил ҳукмфармолик қилган Санжар (1117—1157) номи билан «Султон Санжар» деб атай бошлади. Сарой маросимлари ҳам шунга яраша янада дабдабали тарзда ўтказиладиган бўлди (17, с. 60—61; 2, с. 78—79).

Хоразмшоҳнинг нигоҳи энди жанубий ва ғарбий ўлкаларга қаратилган эди. Қисқа фурсат ичида Эроқ, Озарбайжон, шунингдек, айрим вилоятлар Хоразмшоҳ ҳукми остига ўтди. 1217 йилга келиб хоразмшоҳлар империяси шимолда Орол денгизидан тортиб жанубда Форс кўрфазигача, ғарбда Ироқ чегараларидан шарқда Ҳиндистонга қадар бўлган бепоён ҳудудни ўз ичига оларди. Бунинг устига, Грузияга юриш учун 50 минглик қўшин тайин этилган, Грузиядан сўнг Анатолия, Сурия ва Мисрга юриш қилиш мўлжалланмоқда эди (4, с. 82). Бироқ, Бағдод халифаси ан-Носир (1180—1125) билан бўлган низо ва кейинги воқеалар сабаб бу юриш амалга ошмай қолиб кетди.

Бағдод халифалиги билан муносабатларнинг ёмочлашуви Султон Текеш даврида бошланган эди. У Аббосийлардан дунёвий ҳокимиятни тортиб олишга уриниб кўрган, бироқ унинг ан-Носир билан олиб борган кураши натижасиз тугаган эди. Султон Алоуддин бир вақтлар Бувайҳийлар (935—1055) ва Буюк Салжуқийларга насиб этган бу ишнинг уддасидан чиқишга қатъий бел боғлади. Аммо Хоразмшоҳнинг фойдасига дунёвий ҳокимиятдан воз кечиш ва унинг номига Бағдодда хутба ўқишни талаб қилиб борган элчиларнинг барчаси рад жавобини олиб қайтишди. Муносабатлар тобора кескинлашиб, ниҳоят 1217 йили Хоразмшоҳ Муҳаммад 400 минг кишилик улкан қўшин билан Бағдодга қарши юришга отланди. Лекин халифанинг бахтига Хоразм лашкари Ҳамадон билан Бағдод орасидаги Асадобод довонига етганда кучли қор ёғиб, кўпчилик жангчилар қор бўрони остида ҳалок бўлдилар. Хоразмшоҳ учун от жловини орқага буришдан ўзга чора қолмаган эди. Табиийки, бу офат замондошлар томонидан «Аллоҳнинг ғазаби ва жазоси» сифатида қабул қилинди.

Бу муваффақиятсизликдан бурунроқ Хоразмшоҳнинг Хитойни фатҳ этишдан иборат орзусининг рўёбга чиқиши ҳам даргумон эканлиги маълум бўлган эди. Жузжонийнинг шоҳид кишилар ҳикоялари асосида берган маълумотига кўра, Хитойга юриш қилиш фикри Султон

Алоуддиннинг миясига қаттиқ ўрнашиб қолади ва мулозимлари йўлнинг узоқлиги ҳамда бошқа мушкулотларни ваз кўрсатиб, уни бу фикрдан қайтаришга ҳар қанча уринмасинлар, фойда бермайди. Хоразмшоҳ мудом савдогарлардан Хитойдаги аҳвол ҳақида сўраб-суриштирарди. Хитойнинг Чингизхон томонидан босиб олинганлиги ҳақида хабар етгач, Хоразмшоҳ бу хабарнинг тўғри-нотўғрилигини текшириш мақсадида Хитойга Баҳовуддин Розий бошчилигида элчилар юборади.

Элчилар 1215 йилнинг ёзида Пекинга етиб келишади. Чингизхон уларни иззат-икром билан кутиб олиб, кузатиш чоғида уларга Хоразмшоҳ билан тинчлик ва дўстлик муносабатларини ўрнатиш, иккала давлат ўртасида савдо алоқаларини кенг йўлга қўйиш истагида эканлигини билдиради. Чингизхон бу элчиликка жавобан Хоразмга кетма-кет икки марта элчилар жўнатди. Маҳмуд Хоразмий, Али Бухорий ва Юсуф Канко Утрорийлардан иборат биринчи элчилик Хоразмшоҳ қабулида бўлиб, унга Чингизхоннинг қимматбаҳо совғалари ҳамда номасини топширди. Чингизхон яна дўстлик ва савдо-сотиқни йўлга қўйишга урғу берган, фақат бу гал Хитойни олганини ҳамда Хоразмшоҳни «азиз ўғиллари» қаторида кўришини маълум қилган эди. Бу эса, тадқиқотчиларнинг фикрича, Султон Алоуддинни вассал деб аташ билан баробар эди. Насавийнинг гувоҳлик беришича, Султон тунда Маҳмуд Хоразмийни ҳузурига чақиртиради ва унинг хоразмлик эканлигини таъкидлаб ҳамда мукофот ваъда қилиб, Чингизхон олдидаги жосуси бўлишни талаб қилади. Маҳмуд розилик бергач, Чингизхоннинг Хитойни забт этдим дейиши ҳақиқатга тўғри келиш-келмаслигини сўрайди. Хоразмий бунга тасдиқлагандан сўнг Султон Муҳаммад хитоб қилади: «Сен мамлакатларим ва уларнинг бепоёнлигини, қўшинларим ва уларнинг беададлигини биласан. Менга ўғли сифатида мурожаат қилишга ҳадди сиққан бу лаъин ким ўзи? У қанча қўшинга эга?» Султоннинг важоҳатидан қўрққан Маҳмуд унинг лашкари олдида Чингизхоннинг қўшини «худди тун зулмати қаршисидаги тутун» эканлигини айтади. Шундан сўнг Султон элчиларни ижобий жавоб билан қайтаради (17, с. 42). 1218 йили Чингизхон Хоразмга иккинчи марта элчилар юборди. Бу элчилар катта савдо қарвони билан бирга йўлга чиққан эди. Қарвон чегарада жойлашган Утрор (Сирдарёнинг ўрта оқимида) шаҳрига етиб келгандя шаҳар хокими, Султон Алоуддиннинг тоғаваччаси Инолчиқ Ғойирхон томонидан жосусликда айбланиб ҳибса оли-

нади ва қатл этилади. Фақат бир киши — туякаш омон қолиб, Чингизхонга юз берган фожиа хабарини етказадди (17, с. 74; 2, 1, с. 61).

Ушбу элчилар алмашиш даврида Хоразмшоҳнинг мўғуллар билан биринчи, маълум маънода, тасодифий тўқнашуви юз берди. Манбалардаги маълумотларга кўра, Султон Алоуддин мўғул қўшини таъқибига учраган меркит қабиласининг қипчоқлар юртига қочиб борганини эшитиб, 60 минглик қўшин билан Самарқанддан йўлга отланади ва Иргиз дарёсидан кечиб ўтиб, Тўрғой чўлида (ҳозирги Қозоғистон ҳудудида) жанг бўлиб ўтган жойга етиб келади. Меркитлар батамом қириб ташланган эди. Бир ярадор жангчи мўғулларнинг жанг майдонини яқинда тарк этишганини маълум қилади. Хоразмшоҳ кейинги куни тонгда уларга етиб олади. Чингизхоннинг тўнғич ўғли Жўчи отасининг хоразмликлар билан жанг қилишни тақиқлаганини айтиб, жангдан бош тортишга ҳаракат қилади, аммо Хоразмшоҳ «Чингизхон сенга мен билан олишишни буюрмаган бўлса ҳам, Аллоҳ таоло менга сен билан урушишни амр этади», дея жанг бошлайди. Куннинг охирига бориб, ҳар иккала қўшиннинг ўнг қаноти душманнинг чап қаноти устидан голиб чиқади. Хоразмшоҳ қўшинининг ўнг қанотига эса ушбу жангда ёш Жалолоддин Мангуберди раҳнамолик қилган. У қуршовга олина бошлаган отасига ёрдамга етиб келишга ҳам улгуриб, душман ҳамласини даф қилади. Тунда мўғуллар ёқилган гулханларни қолдириб, ўзлари яширинча жанггоҳни тарк этадилар (17, с. 47—49; 2, т. II, с. 101—104; 12, I, кн. 2. С. 190).

Бу жангнинг вақти ва натижасидан қатъий назар, Чингизхон Утрор фожиасидан сўнг дарҳол уруш очишни маъқул кўрмади, балки Ғойирхонни топширишни талаб қилиб, яна элчи жўнатди. Бироқ, Хоразмшоҳ элчи Ибн Кафрож Бўғрони қатл этиш, уни кузатиб келган икки мўғулнинг эса соқолини кесиб ташлашни буюради.

Урушнинг муқаррарлигини яхши билган Султон Муҳаммад жанг ҳаракатлари бошланмасдан бурунроқ ҳарбий кенгаш чақирди. Унда турли фикр-мулоҳазалар билдирилди. Аммо пировардда бошқа таклифлар рад этилиб, қарорни Хоразмшоҳнинг ўзи қабул қилди. Унга биноан қўшин катта-кичик шаҳарларга тарқатиб юборилди ва ҳар бир шаҳарга ўзини ўзи ҳимоя қилиш вазифаси юклатилди. Жувайнининг сўзларига қараганда, Жалолоддин отасидан бутун қўшинни унга топширишни

сўраган, аммо Султон ризолик бермаган (2, т. 11, с. 107—108).

1219 йилнинг эрта кузида мўғуллар Утрор дарвозалари олдида пайдо бўлдилар. Шу ерда Чингизхон ўз қўшинини 4 қисмга ажратиб, ўғиллари Чигатой ва Уктойни Утрор қамалига, Жўчини Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳарларни бўйсундиришга, яна бир катта бўлинмани Банокат ва Хўжанд қалъаларини олишга тайин этди, ўзи эса кенжа ўғли Тўли ва қўшиннинг асосий қисмини олиб, Мовароуннаҳрга от қўйди.

Хоразмшоҳнинг бемулоҳаза қарори билан қўшиннинг душмандан сон жиҳатдан устунлиги йўққа чиқарилган, шаҳарлар ўз ҳолига ташлаб қўйилган бир шароитда, гарчи ҳимоячилар қаттиқ қаршилиқ кўрсатган бўлсалар-да, 1220 йилнинг ўрталарига келиб мўғуллар бутун Мовароуннаҳрни, кейинги йили Хуросонни ишрол этдилар. Самарқанд таслим бўлганидан сўнг Чингизхон Хоразмшоҳнинг қўшин тўплаб, қаршилиқ кўрсатишига йўл бермаслик ва унинг ўзини қўлга тушириш мақсадида, саркардалари Жебе нўйон ва Субэдей нўйонни тахминан 20 минглик қўшин билан Султоннинг кетидан жўнатди. Уларнинг таъқибига учраган Хоразмшоҳ Хуросон ва Эрон орқали ўтиб, Каспий денгизидаги ороллардан бирига келиб қолади. Бор-будидан мосуво бўлиб, ғам-алам остида оғир касалликка чалинган Султон Алоуддин онаси Туркон (Теркен) Хотуннинг мўғулларга асир тушганини эшитиб валиаҳд тайинлаш борасидаги бурунги фармонини бекор қилади ва Жалолиддинни тахт вориси деб эълон қилади. Бундан илгарироқ эса, Насавийнинг ёзишича, Султон онасининг тазйиқи остида тўнғич ўғли Жалолиддин ва ундан кичиги Рукниддин Ғурсанчтини четлаб ўтиб, ёш Қутбиддин Ўзлокшоҳни тахт вориси деб эълон қилган эди.

Маълумки, Туркон Хотун иккинчи ҳукмдор сифатида иш кўрар, салтанатнинг барча ишларига истаганича аралашиб, ўғлига ҳукмини ўтказишга интиларди. У Жалолиддин ва унинг волидаси Ойчечакни ғоятда ёмон кўрар, ўзига қабиладош келинидан туғилган Ўзлокшоҳга эса доим ҳомийлик қиларди.

Хуллас, Хоразмшоҳ ўлими олдидан ўғиллари Мангуберди, Ўзлокшоҳ ва Оқшоҳни чақириб васият қилади: «Салтанат ришталари узилиб, давлат асослари бўшашди ва қулади. Ғанимнинг мақсади энди аён: у тирноқлари ва тишлари билан мамлакатга чанг солган. Мен учун ундан ўғлим Мангбурнигина қасос олишга қодир. Шунинг учун уни тахт вориси этиб тайинлайман. Сизлар

ёса унга итоат этмоғингиз ва унга эргашиш йўлига кирмоғингиз лозим». Султон Алоуддин Муҳаммад 1220 йил декабрда оламдан ўтди. Уч оға-ини Гурганжга йўл олдилар (17, с. 95).

Ўт ва сув орасида. Гурганж бу пайтда чор атрофдан душман билан ўраб олинган, Жувайний таъбири билан айтганда, «арқонлари кесиб олинган чодирга ўхшаб қолган эди». Бу ерда Ўзлоқ Султоннинг тоғаси Бўжи Паҳлавон, Кужой Тегин, Ўғул Ҳожиб ва Хўжанд мудофаасининг қаҳрамони Темур Малик бошчилигидаги 90 минг нафар жангчи бор эди. Жалололидин укалари ҳамда тахминан 70 нафар суворий ҳамроҳлигида шаҳар аҳолисининг олқишлари остида пойтахтга кириб, Хоразмшоҳнинг васиятини етказди. Аммо Туркон Хотун тарафдорлари унга бўйсунибдан бош тортишади ва Туркон Хотуннинг укаси Хумор Тегинни тахтга ўтқизишади. Улар Жалололидинга қарши суиқасд уюштирадилар. Ўғул Ҳожиб бундан хабар топади ва Жалололидинни огоҳлантирди. Жалололидин Темур Малик ҳамда 300 нафар суворий ҳамроҳлигида Гурганжни ташлаб чиқиб, шаҳзодалик пайтидаги мулкининг маркази — Ғазнага йўл олади (17, с. 100).

Чингизхон Жалололидин ҳамда шаҳзодаларнинг Гурганжга қайтганидан хабар топгач, қўшинининг бир қисмини Хоразм билан Хуросон ўртасидаги чўлнинг жанубий чегарасини назорат остига олиш, пистирмада туриб, Хоразмдан сиқиб чиқарилган Жалололидин ва унинг укаларини қўлга олиш учун юборган эди. Бу қўшин чўлнинг Марвдан то Нисо яқинидаги Шаҳристонгача бўлган қисмини ўраб олганди. Жалололидин ва унинг содиқ ҳамроҳлари Нисо яқинида чўлдан чиқишди. Бу ерда мўғулларнинг 700 суворийдан иборат отряди уларни кутмоқда эди. Икки ўртада жанг бошланиб, мўғуллар мағлуб бўлишади. Жалололидин кейинчалик Шаҳобиддин Насавийга ушбу жангда ўлжа олинган отлар Нишопурга етиб олишда жуда асқотганини сўзлаб берган эди (17, с. 100).

Жалололидин Нишопурга келгандан сўнг бир ой давомида яқин атрофдаги ҳокиму амирларга чопар юбориб, қўшин тўплаш ҳаракатида бўлди. Аммо мўғуллар бундан хабар топиб, уни таъқиб эта бошладилар. 1221 йил февраль ойида Жалололидин ночор Ғазнага йўл олди. Қандаҳор яқинида Султон Алоуддиннинг холаваччаси, Ҳирот волийси Амин Малик ўзининг қанғлилардан иборат 10 минглик қўшини билан Жалололидинга қўшилди. Насавийнинг маълумотига кўра, улар йўл-

йўлакай Қандаҳор қамали билан машғул бўлган мўғул қўшинини мағлубиятга учратишади.

Жалололиддин Ғазнага 1221 йилда етиб келди. Бу ерда халажлар сардори Сайфиддин Уғроқ (Ағроқ), Балх ҳокими Аъзам Малик, афғонлар раҳнамоси Музаффар Малик, қарлуқлар бошлиғи Ҳасан — ҳар бири 30 минглик қўшин билан Жалололиддин байроғи остида бирлашдилар. Уларга Ғур амирлари ҳам келиб қўшилди. Шу ерда Жалололиддин Амин Маликнинг қизига уйланиб, қариндошлик ва иттифоқчилик ришталари мустаҳкамланди.

Жалололиддин ниҳоят ўз орзусига эришган, ҳеч иккиланмай душман йўлини кесиб, ўз ҳарбий даҳосини намоёни этиш имконига эга бўлган эди. У қўшинини Ғазнадан олиб чиқиб, Парвон томонга қараб юрди. Йўлда мўғуллар Волиён қалъасини қамал қилаётганларидан огоҳ бўлиб, уларга ҳужум қилди. Мўғуллар енгилиб, Панж дарёсининг нариги қирғоғига чекиндилар. Улар кўприкни бузганликлари боис Жалололиддин орқага қайтишга мажбур бўлди.

Чингизхон Жалололиддинга қарши ўзининг номдор саркардаларидан бири Шики Хутуху бошчилигидаги 45 минглик қўшин юборган эди. Иккала қўшин мазкур Парвонда юзма-юз бўлди. Икки кун давом этган бу жанг мўғулларнинг яқсон этилиши билан якунланди.

Парвон жангининг Жувайний келтирган тавсифидаги мўғуллар ва Жалололиддиннинг ҳарбий усуллари ҳақидаги маълумотлар диққат талабдир. Тарихчининг ёзишича, жангнинг биринчи куни ниҳоясига етганидан сўнг тунда Шики Хутуху ўз аскарларига кигиздан одам ҳайкалини ясашни буюради. Эртаси тонгда жанг бошланган маҳалда Жалололиддиннинг жангчилари мўғул қўшинининг сафлари ортганини кўриб, душман мадад олибди деган ҳаёлга борадилар. Аммо Жалололиддин уларга далда бериб, жанговар кайфиятни қайта вужудга келтиришга эришади. Султон суворийлари отларидан тушиб, душманни ўқ-ёйлардан нишонга олади. Мўғуллар чекина бошлаган пайтда «бутун қўшин Султон фармониغا биноан ноғораларни чалиб, отга минди ва бирданига ҳужумга ўтди; мўғул қўшини қочишга тушди. Шу аснода улар қўққисдан орқага қайтиб, Султон қўшинига ташландилар ва қарийб 500 кишини ерга қулатдилар. Султон Жалололиддин чангалзор шерлари ва қутурган денгиз наҳанглари янглиғ шу ондаёқ етиб келди; мўғуллар мағлуб бўлдилар» (2, т. II, с. 137—138).

Мўғулларнинг биринчи ҳийласи хусусида ўша давр-

ларда Мўғулистонга ваёҳат қилиб, уларнинг ҳаёт тарзи ва урф-одатлари, ҳарбий санъати билан яқиндан танишган италиялик сайёҳ Плано Карпини ҳам ҳикоя қилади: «Баъзан улар одам тасвирини ясаб, уларни отларга ўрнатишади. Буни улар уришаётганларнинг сонини кўпайтириб кўрсатиш учун қилишади» (11, с. 53). Мўғуллар ушбу жангда ишлатган иккинчи ҳийла — ёлғонда-камига қочиш ва бирданига орқага қайтиб, душман устига ёпирилиш усули Марказий Осиё кўчманчилари орасида кенг тарқалган ва не-не азим жангларнинг тақдирини ҳал этган.

Жалололиддин буларга қарши бутун қўшинни отлардан тушириб, душманни ўққа тутиш ва сўнгра ялпи ҳужумга ўтишдан иборат тактикани қўлладики, жангнинг натижаси унинг тўғри йўл тутганлигидан далолат бериб турибди. Эътиборлиси шундаки, Жалололиддиннинг бу ғалабасидан сўнг бир қанча шаҳарлар аҳолиси мўғулларга қарши исён кўтариб, мўғулларнинг ноибларини ўлдиришади.

Ниҳоят, Жалололиддиннинг не чоғли жиддий, хатарли куч эканлигига кўзи етган Чингизхон бутун қўшинини тўплаб, Ғазна тарафга юрди. Бироқ бу гал ҳам Жалололиддинга Чингизхон билан тенг олишувда отасининг мудҳиш хатосини тўғрилашга урилиб кўриш насиб этмади. Эҳтимолки, ўнлаб халқларнинг келажагини белгилаб берган бу йўқотишнинг сабаби эса ғоятда арзимас, аммо ибратли.

Гап шундаки, Парвон жангида қўлга туширилган ўлжани бўлиб олиш чоғида Жалололиддиннинг лашкар-бошилари ўртасида низо чиқиб, Амин Малик Сайфиддин Уғроқнинг бошига қамчи билан урди. Уғроқ билан бирга Аъзам Малик ва Музаффар Малик ўз қўшинларини олиб Жалололиддинни тарк этишди. Жалололиддиннинг уларни қайтариш йўлидаги барча уринишлари зое кетди.

Жалололиддин Чингизхоннинг ўзи бошчилигидаги бутун мўғул лашкари яқинлашаётганидан хабар топгач, Синд (Ҳинд) дарёсидан кечиб ўтиш, куч тўплаб, курашни давом эттириш мақсадида Ғазнани ташлаб чиқиб кетди. Лекин Синд бўйида кемалар ҳозирланаётган бир пайтда Чингизхон қўшини орқадан етиб келди. 1221 йил 24 ноябрь куни тарихнинг энг ҳалокатли жангларидан бири бошланди. Тарихчи Жувайний бу воқеани шундай ҳикоя қилади: «Тонгда, кун нури тун бетидан кўтарилиб, тонг сўти уфқ кўкрагидан отилиб чиққан маҳалда Султон (Жалололиддин) сув ва олов ўртасида қолди. Бир тарафда Синд дарёси. бошқа томонда оташдек куйди-

рувчи лашкар. Шунга қарамай Султон ўзини йўқотмади, балки мардонаворлик кўрсатди ва ҳозирлик кўриб, уруш ва жанг оловини ёқди; интиқом отини эгарлаб, олишув йўлини танлади.

Чингизхоннинг лашкари Амин Малик қўли остидаги ўнг қанотга ҳужум қилди ва жойидан тўзғитиб, аксарини ҳалок этди. Амин Малик жонини омон сақлаб қолиш учун Пешавар тарафга қочди. Мўғуллар чап қанотни ҳам мағлуб этдилар. Султон марказда 70 нафар жангчи билан тонгдан то кун ярмигача қаттиқ туриб жанг қилди. У чапдан ўнг қанотга от кўяр, ўнг қанотдан марказга ҳамла қилар ва ҳар ҳамлада бир неча кишини қулатарди.

Аммо Чингизхон қўшини соат сайин кўпайиб суриб келар, Султонга жавлон уриш учун майдон торайиб борарди. Аҳвол таглигини кўриб, нам дийда ва қуруқ лаб билан шон-шарафни қурбон берди. Султоннинг тоғаваччаси Ахш Малик ялиниб-ёлвориб уни (ўз қароргоҳига) қайтариб юборди. Султон юрак-бағри куйиб, кўзларида ёш билан фарзандлари ва жигарпоралари билан видолашди. Сўнг у заҳирадаги отини келтиришни буюрди. Унга миниб яна бир бор офат уммонида наҳанг мисоли жавлон урди; мўғул қўшинини чекинишга мажбур этиб, жиловни орқага бурди ва совутни ечиб ташлаб, отга қамчи урди. Қирғоқдан туриб 10 газ ёки ундан ҳам ортиқ масофадаги дарёга от солди. Довюрак арслондек дарёдан кечиб ўтиб, нажот соҳилига етди. Чингизхон унинг дарёдан кечиб ўтганини кўриб, отини қирғоққа елдириб келди. Султон бир шамшир, найза ва қалқон билан дарёдан ўтган эди.

Чингизхон ва жамики мўғуллар ҳайратдан қўлларини оғизларига қўйдилар. Чингизхон бу ҳолатни кўриб, ўғилларига юзланганча хитоб қилди: «Отанинг ўғли шундай бўлмоғи лозим! Сув ва оловнинг икки гирдобидан қутулиб, нажот соҳилига етдимиз, ундан беадал ишлар ва беҳисоб таҳликалар туғилажак» (2, т. II, с. 140—142).

Насавийнинг маълумотларига қараганда, ушбу жангда Жалолиддин ҳатто душман қўшинининг марказига ёриб киришга муваффақ бўлган. Хоразм қўшини мўғулларни қуршовга олаётган бир пайтда «баходир» деб аталувчи сараланган жангчилардан иборат пистирмадаги туман (10 минг кишилик бўлима) жанг такдирини ҳал этади. Жанг вақтида Жалолиддиннинг 7—8 ёшлардаги ўғлини тутиб олиб Чингизхоннинг кўз ўнгида қатл қиладилар (17, с. 123-).

Инглиз шарқшуноси Г. Раверти ҳамда рус сайёҳи ва олими Г. Е. Грумм-Гржимайлонинг ёзишича, Синд дарёсининг Жалолиддин кечиб ўтган жойи унинг номи билан Чўли Жалолий (Жўли Жалолий) деб атала бошланиб, бу ном бизнинг кунларгача сақланиб қолган.

Жалолиддин Синд дарёсидан кечиб ўтганидан сўнг қолган-қутган жангчиларини тўплаб, Шимолий Ҳиндистон ҳудудидаги бир қанча давлатлар ҳукмдорлари билан муносабат ўрнатишга ҳаракат қилди. Улар билан бўлган қатор жангларда қўли баланд келган бўлишига қарамай, бу ерда муқим ўрнашиш, иттифоқчилар топиш мушкул эканлигини англаб, у ердан Эронга, 1224 йили эса Озарбайжонга келиб, уни забт этди. Шу вақтдан эътиборан Жалолиддиннинг Озарбайжон Эрон, Ироқ, Гуржистон ва Рум ҳудудларидаги фаолияти бошланади.

Мангуберди ҳаёти ва фаолиятининг бу мураккаб, зиддиятли даври ҳақида сўз борар экан, бир муаммо, яъни унинг дипломатиясига бир оз тўхталиб ўтишга тўғри келади. Зеро, айрим тадқиқотчилар Жалолиддинни буюк саркарда ва беназир жангчи сифатида эътироф этганлари ҳолда, унинг қўшни мамлакатларга нисбатан тутган сиёсатига танқидий қарайдилар. Уларнинг фикрига кўра, Жалолиддин дипломатияни ишга солиб, қўшни ҳукмдорлар билан иттифоқ тузиш ўрнига, уларга қарши уришиб, ўз ҳалокатини тезлаштирган.

Аммо манбалар билан танишар экансиз, бу ишнинг нечоғли мушкул бўлганлигига ишонч хосил қиласиз. Жалолиддиннинг Бағдод халифалари, Кўнния султони Алоуддин Кайқубод, уч ака-ука Айюбийлар, Гуржистон подшоҳи Русудана ва бошқа ҳукмдорлар билан иттифоқ тузиш йўлидаги сайёҳ-ҳаракатларининг натижасиз туғиши қатор сабаб ва омиллар билан боғлиқ. Бу муаммо илмда ҳали яхши ўрганилмаган.

Бироқ Жалолиддиннинг амалга ошай деб турган кўплаб уринишларининг барбод бўлишига бир неча шахсларнинг билиб-билмай қилган хатолари ва очиқта тўсқинликларини сабабчи бўлди. Улар орасида Жалолиддиннинг сўнгги вазири Шарафулмулк алоҳида ўрин тутади. Тарихий манбаларда айтилишича, унинг айби билан дастлаб халифа ал-Мустансир ва Алоуддин Кайқубод номидан келган элчилар натижасиз қайтдилар. Шарафулмулк ҳатто Кайқубоднинг элчиларини таҳқирлашгача бориб етади. Натижада Кайқубод Жалолиддинга қарши 6 нафар ҳукмдордан иборат кучли иттифоқ тузади. 1230 йилда Яссичаманда иттифоқчилар билан бўлиб ўтган жангда Жалолиддин зафар қучишга яқин

турган бир пайтда негадир сусткашлик қилиб, қаттиқ мағлубиятга учрайди. Бу пайтга келиб мўғулларнинг ғарбга янги юриши бошланган эди. Жалолиддин Малик Ашрафнинг асир олинган укасини ўз элчиси сифатида Малик Ашрафнинг ҳузурига юбориб, ундан ёрдам сўрайди. Шарафулмулк у билан бирга махфий одам юбориб, бу тадбирни ҳам барбод қилади. Вазирнинг бузғунчилиги узоққа чўзилмади; унинг ҳокимиятни Жалолиддиндан тортиб олишда мадад сўраб атроф ҳукмдорларга ёзган мактублари қўлга тушгач, у ҳибсга олиниб қатл этилади.

Жалолиддиннинг кучсизланганидан хабар топган Исмоилийлар бу ҳақда мўғулларга хабар бердилар. 1231 йил август ойида мўғуллар унинг қароргоҳига қўққисдан ҳужум қилишди. Жалолиддин амири Урхонга душманни чалғитишни буюриб, ёлғиз ўзи тоғ томон от қўяди. Орқадан етиб келган икки мўғулни ўлдириб, йўлида давом этди. Диёрбакр қишлоқларидан бирида уни курд қароқчилари қўлга туширадилар. Булардан бири Жалолиддиннинг султон эканлигига ишонмай ва Ахлот қамали пайтида хоразмийлар томонидан ўлдирилган акасининг ўчини олиш мақсадида найза санчиб уни ўлдиради.

Қизиғи шундаки, Жалолиддиннинг вафотидан сўнг одамлар орасида «Султон ўлгани йўқ, у лашкар тўплаб юрибди», деган овоза тарқалади. Жувайнийнинг гувоҳлик беришича, йиллар ўтиб ҳам ҳар вақт-ҳар вақт халқ орасида «Султонни фалон жойда кўришибди», ёки «у хирқа кийиб, тасаввуфга берилибди» деган гаплар тарқалади. 1236 йилда эса бир киши ўзини: «Мен Султон Жалолиддинман», — деб эълон қилиб, мўғулларга қарши бош кўтаради. Мўғул амирлари Жалолиддинни танийдиган бир гуруҳ кишиларни олиб келиб, унинг ёлғон гапираётганидан хабар топадилар ва уни қатл қиладилар. Шу муаррихнинг ёзишича, 1254 йилда, яъни Жалолиддин вафотидан 23 йил кейин бир гуруҳ савдогарлар Амударё бўйига етиб келишади. Улардан бири ўзини Султон Жалолиддин деб таништиради. Ва ҳар қанча қийнасалар ҳам ўз сўзидан қайтмайди, натижада мўғуллар уни ҳам ўлдирадилар.

Жалолиддин Мангубердиннинг мўғуллар босқинини тўхтатишга қодир катта куч эканлигини унинг дўстларигина эмас, душманлари ҳам яхши англади. Мисол учун, Малик Ашрафга унинг вафот этганини хушxabар тарзида етказганларида, у шундай жавоб беради: «Сиз мени унинг ўлими билан муборакбод этмоқдамисиз?

Аmmo сиз ҳали бунинг оқибатининг азобини тортажаксиз, зеро, Аллоҳ номи билан қасам ичиб айтаманки, унинг ҳалокати мўғулларнинг ислом заминига бостириб кириши билан баробардир. Энди Хоразмшоҳ каби биз билан Яъжуж ва Маъжуж (яъни мўғуллар) орасида девор бўладиган куч йўқ». Дарҳақиқат, орадан кўп ўтмай шундай бўлди ҳам.

ЕЗМА МАНБАЛАР

ИБН АЛ-АСИР. «АЛ-КОМИЛ ФИ-Т-ТАРИХ»

Иззуддин Али ибн Муҳаммад ибн ал-Асир (1160—1234 йиллар) Ироқда яшаб ижод этган араб тарихчиси. «Ал-комил фи-т-тарих» («Тарих бўйича мукаммал тўплам») номли асари орқали фанда шуҳрат топган. Бу асар ҳижрий 628 (милодий 1230) йили ёзилган, араб тилида, 12 жилддан иборат. Дастлабки жилдларда, мусулмон тарихнавислигидаги мавжуд анъанага кўра, Шарқ мусулмон мамлакатлари тарихи қадим даврлардан бошлаб баён этилган ва охири бобларда воқеалар баёни муаллиф яшаган давргача давом эттирилган. Табиийки, муаллиф, ўзидан олдинги тарихий кечинмалар баёнида илгари ёзилган тарихий манбаларга, хусусан, Муҳаммад Жарир ат-Табарийнинг машҳур «Тарихи Табарий» асарига асосланган. Охири бобларда, жумладан, мўғуллар истилосига оид воқеалар баёнида, Ибн ал-Асир қимматли тарихий маълумотлар баён этган. Хоразмшоҳлар тарихининг сўнгги йиллари ҳам батафсил ва изчил ёзилганлиги билан ажралиб туради. Жалолиддин Хоразмшоҳ кечинмаларини қаламга олган тарихчи ан-Насавий «Сийрати Жалолиддин Мангбурни» асарини ёзганда Ибн ал-Асирнинг «Комил фи-т-тарих» асаридан фойдаланганини ва унда тарихий воқеалар жуда аниқ баён қилинганини алоҳида таъкидлаб ўтади (17, с. 30). Шу сабабдан бўлса керак, бу манба фанда катта эътибор топди ва 1851—1876 йилларда Лейденда, 1873 йилдан бошлаб Мисрда бир неча марта унинг арабча матни нашр этилди.

«Комил фи-т-тарих»дан тадқиқотчилар мунтазам фойдаланиб келмоқдалар. Ундан айрим лавҳалар бошқа тилларга ҳам таржима қилинган (7, с. 52—76; 9, с. 93—94). Бу манба XIX асрда Хива хони, Фируз тахаллуси билан шеърлар ёзган Муҳаммад Раҳимхон II (1844—1910; ҳукмдорлик йиллари 1863—1910). буй-

руғи билан ўзбек тилига ҳам тўла таржима қилинган. Мазкур таржиманинг бир қанча қўлёзма нусхалари Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти хазинасида мавжуд (5). Ушбу рисолада № 825 қўлёзма ўн иккинчи дафтари (жилд)дан мўғуллар истилоси, Муҳаммад Хоразмшоҳ ва Султон Жалолоддин воқеалари ҳақида ёзилган баъзи лавҳалар эски ўзбек тили ва араб алифбосидан ҳозирги ўзбек тили, кирилл алифбосига ўтказиб берилди.

**ШИҲОБИДДИН МУҲАММАД АН-НАСАВИЙ
«СИЙРАТ АС-СУЛТОН ЖАЛОЛИДДИН МАНГБУРНИ»**

Шиҳобиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Али ибн Муҳаммад ал-мунший ан-Насавий (вафоти ҳижрий 647/милодий 1249—50 й.) Нисо вилоятида, унга ота мерос Хурандиз қўрғонида давлат хизматчиси оиласида дунёга келган. Форс ва араб тилларини яхши билган, шеърятга ҳам қизиққан. Мўғулларга қарши бир нечта жангларда қатнашган (17, с. 28).

Ан-Насавий 1224 йили, Султон Жалолоддин Ҳиндистондан Эронзаминга келганда, унинг хизматига ўтади ва котиблик вазифасида ишлайди. Жалолоддин вафотидан (1231 й.) сўнг Кичик Осиёдаги бир қанча ҳокимлар саройида хизмат қилади ва ниҳоят, Ҳалаб (Сурия) ҳокими Салоҳиддин Юсуф хизматига ўтиб, умрининг охиригача ўша ерда қолади.

Султон Жалолоддин ўлиmidан сўнг ўн йил ўтгач, ҳижрий 639 (милодий 1241—42) йили ан-Насавий унинг ҳаёти ҳақида ёзишга қўлга қалам олади ва шу тарзда «Сийрат ас-султон Жалолоддин Мангбурни» номли араб тилида ёзилган, тарихий асар дунёга келади. Асардан муаллифнинг ўн беш йиллар чамаси воқеалар ҳақида хотиротлари ўрин олган ва у муқаддима ҳамда 18 боб (зикр)дан иборат. Асарнинг умумий мазмуни қуйидагича:

Дастлабки тўрт боб Чингизхон ва унинг тахтга келиши, шарқий мамлакатларни забт этгани ҳақида (асосан Ибн ал-Асирдан олинган). Бешинчи бобдан то йигирма иккинчи бобгача Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад тарихи, жумладан, мўғулларнинг Урта Осиёга бостириб кириши ва Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг қочиб кетганлиги, ҳаётининг охириги дамлари ҳақидаги ҳикоялардир. Ун саккиз ва ўн тўққизинчи бобларда Туркон Хотун ва унинг Хоразмшоҳлар давлати сиёсий ҳаётида эгаллаган ўрни ёритиб берилган.

Асарнинг кейинги бобларида бевосита Султон Жалолиддиннинг ҳокимиятни ўз қўлига олиб, мўғулларга қарши олиб борган мардонавор курашлари лўнда баён қилинган. Асарни ёзишда, муаллиф ўзининг кўрган-кечирганларини баён қилиш билан бир қаторда, тарихий воқеаларда бевосита иштирок этганлар ёки уларни мушоҳада қилганлар ёки Хоразмшоҳлар девонида масъул вазифаларда ишлаганлардан олган маълумотлардан ҳам фойдаланган.

Бу муҳим манба ёзилган давридан бошлабоқ илм аҳли наздида эътибор қозонди. Жумладан, Абу-л-Фидо (1273—1331) ва Ибн Холдун (вафоти 1405) каби машҳур тарихчилар ўз асарларида ундан парчалар келтирганлар. Шунга қарамай «Сийрат ас-султон Жалолиддин» асарининг фақат иккита нусхасигина бизгача етиб келган, холос. Улардан бири Париждаги Миллий кутубхонада ва иккинчиси Британия музейи хазинасида сақланмоқда.

Шиҳобиддин Муҳаммад ан-Насавийнинг «Сийрат ас-султон Жалолиддин Мангбурни» асари Хоразмшоҳлар салтанати тарихининг охириги йиллари ҳақида нодир маълумотларни ўз ичига олган муҳим тарихий ёзма ёдгорликдир. Шу сабабдан, асар ўша XIII асрнинг охиридаёқ (тахм. 1291—1300 йилларда) форс тилига таржима қилинди. Бироқ, бу бирмунча қисқартирилган таржима эди. «Сийрати Жалолиддин» билан боғлиқ асосий тадқиқотлар XIX асрдан бошланади. Дастлаб Париж нусхаси асосида, француз шарқшуноси Октав Удас (1860—1917) 1891 йили арабча матни ва 1895 йили унинг ўзи тайёрлаган французча таржимасини нашр қилади. Париж нусхаси асарининг Британия музейи нусхасига қараганда анча тўла бўлганлиги сабабли, О. Удас нашри кейинги нашрлар ва таржималар учун асос бўлиб хизмат қилди.

Ушбу нашрга таянган ҳолда, «Сийрати Жалолиддин» Юсуф Зиё ва Аҳмад Тавҳид томонидан турк тилига қисқартириб таржима қилиниб, 1914—1916 йилларда Истанбулда чоп этилди. Асар 1945 йили Муҳаммад Али Носиҳ томонидан форс тилига ҳам ўгирилган ва 1985 йили Техронда нашр бўлган. О. Удас нашридаги арабча матн мисрлик олим Х. А. Ҳамдий томонидан 1953 йили Қоҳирада босилиб чиқди.

Насавий асаридан рус тилига, дастлаб, айрим парчалар таржима қилинган. Рус тилига тўла таржима эса озарбайжонлик таниқли шарқшунос олим, Хоразмшоҳлар тарихи бўйича йирик мутахассис З. М. Буниятов

томонидан амалга оширилди ва 1973 йили Бокуда чоп бўлди. Ниҳоят, «Сийрат ас-султон Жалолоддин»нинг тўла, бошқа нусхалар билан қиёсий таҳлил қилинган арабча матни, рус тилига таржима, сўз боши, илмий изоҳлар ва кўрсаткичлар билан З. М. Буниятов томонидан тайёрланиб, 1996 йили Москвада «Шарқ ёзма ёдгорликлари» руқни остида чоп этилди (17). Бу шарқшунослик соҳасидаги катта воқеа эди. Мазкур маълумотномани тайёрлашда биз ҳам асарнинг мазкур охириги нашрига ёзилган сўз бошидан фойдаландик.

АЛОУДДИН АТОМАЛИК ЖУВАЙНИЙ, «ТАРИХИ ЖАҲОНГУШОЙ»

Алоуддин Атомалик ибн Баҳоуддин Муҳаммад ал-Жувайний ҳижрий 623 (милодий 1225) йили Хуросоннинг ғарбий қисмида жойлашган Жувайн ноҳиясида зодагон оиласида туғилиб, ёшлик йиллари ҳам ўша ерда ўтган. Унинг отаси Баҳоуддин ўз вақтида Муҳаммад Хоразмшоҳ фармони асосида Хуросон вилоятига ҳоким этиб тайинланган эди. Чингизхон қўшинлари Хуросонга бостириб кирганда, Баҳоуддин Султон Жалолоддин хизматида бўлиб, мўғулларга қарши жанг қилган. Жалолоддин ўлиmidан сўнг, тақдир тақозоси билан, мўғуллар хизматида ўтади ва то 1253 йилгача, яъни вафотига қадар, Хуросонни бошқариб турган мўғул ҳукмдорлари хизматида маъмурий хизматчи—соҳиб девон бўлиб ишлаган.

Баҳоуддин Муҳаммаддан икки ўғил қолганлиги маълум. Каттаси Шамсиддин Муҳаммад 1262—1283 йилларда Эрондаги мўғул ҳукмдорлари Хулогухон (1256—1265) ва Абақохон (1265—1282) салтанатида соҳиб девон (вазир) вазифасида хизмат қилган (3, с. 129).

Алоуддин Жувайний оиласининг ўз даври сиёсий муҳитида анча юқори мавқени эгаллаб тургани, унинг келажакда етук зиёли ва билимли бўлишига ижобий таъсир кўрсатди. У йигитлик чоғидаёқ Хуросондаги мўғул ҳокими Арғуноғо хизматида қабул қилинди ва 1246—1253 йиллар оралиғида мазкур ҳукмдор билан бирга Мўғулистонга ҳам бир неча марта бориб келган. Маълум вақт Хулогухон хизматида бўлиб, муншийлик вазифасида ишлаган, сўнгра 1259 йили Бағдод, Ироқ ва Хузистон вилоятлари ҳокими этиб тайинланган (15, т. II, с. 759—760). Жувайний ҳижрий 681 йил 4 зулҳижжа (милодий 1283 йил 6 март)да Арронда вафот этади.

Жувайний ўз ҳукмдорлиги йилларида мамлакат обо-

дончилигига катта эътибор берди, хусусан, илм аҳлига, адибларга мунтазам ҳомийлик қилиб келган. Айни вақтда, унинг ўзи ҳам яхшигина қалам соҳиби бўлган; ҳаётининг охири йилларида бошидан кечирган қийинчиликлар, жумладан, 1281 йили Абақохон буйруғи билан тафтиш қилиниб, қамоққа олинганлиги воқеаларини ўзининг «Тасмийат ал-ихвон» (форс тилида) асарида баён қилади (15, т. II, с. 765).

Ҳозирги вақтда Алоуддин Жувайний томонидан ёзилган «Тарихи жаҳонгушойи Жувайний» (қисқача «Тарихи жаҳонгушой») номли машҳур асари мўғуллар ҳукмронлиги даври бўйича муҳим манба саналади.

«Тарихи жаҳонгушой» муаллиф томонидан форс тилида 1260 йили ёзиб тугалланган асар бўлиб, унда тарихий воқеалар баёни Чингизхоннинг ҳокимиятга келишидан тортиб, то Хулогухон ҳукмронлиги тарихининг 1256 (Хуросон тарихининг эса 1258) йилигача етказилган даврини ўз ичига олади. Асар бош сўз (дебоча), муқаддима ва уч жилддан иборат. Биринчи жилдда мўғуллар тарихи, истилоси, Жўчи ва Чигатой авлодлари ҳукмронликлари ҳақида сўз боради. Иккинчи жилдда Хоразмшоҳлар тарихи ва Хуросон ўлкасини бошқарган мўғул ҳукмдорлари кечинмалари то 1258 йил воқеаларигача етказиб баён қилинган. Учинчи қисмда ҳам анча муҳим тарих, яъни мўғуллар истилоси воқеаларининг давоми, исломдаги исмоилия йўналиши, исмоилийлар давлати (1090—1258 йиллар) ҳақида маълумотлар акс этган. Юқорида қайд этилган иккита асардан ташқари, Жувайний қаламига мансуб бир қанча фармонлар, мактублар (муншаот) ҳам бизгача етиб келган.

Жувайний «Тарихи жаҳонгушой» асарини ёзишда жуда кўп ёзма манбалардан фойдаланган, табиийки, улардан кўпи ҳозирги давргача сақланмаган. Демак, асар бу жиҳатдан ҳам қимматли тарихий манба ҳисобланади.

«Тарихи жаҳонгушой» нинг қўлёзма нусхалари анчагина ва улар ҳозирги вақтда жаҳоннинг турли кутубхоналарида, кўп қисми Эрон китоб хазиналарида сақланмоқда. ЎзР ФА Шарқшунослик институти хазинасида ҳам мазкур асарнинг учта қўлёзма нусхаси мавжуд (1). Улардан 610 рақамли қўлёзма XIV асрда кўчирилган қимматли нусхадир. Бу манбанинг тўла илмий нашри Мирзо Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб Қазвиний томонидан (биринчи жилд 1912 йил, иккинчи жилд 1916 йил, учинчи жилд 1937 йил; Лейден — Лондон) амалга

оширилди. Асар 1933 йили Техронда Сайид Жалолиддин Техроний томонидан қўшимча маълумотлар илова қилиб тўла нашр этилгани ҳам маълум. «Тарихи жаҳонгушой» Муҳаммад Қазвиний нашри асосида Ж. А. Бойли томонидан инглиз тилига (Манчестер, 1958) ва биринчи жилди турк тилига (Истанбул, 1938) таржима қилинган. Ушбу рисоладаги Султон Жалолиддин кечинмалари билан боғлиқ лавҳалар «Тарихи жаҳонгушой»нинг Муҳаммад Қазвиний форсча нашридан ўзбек тилига ўғирилди.

РАШИДАДДИН ФАЗЛУЛЛОҲ. «ЖОМЕЪ АТ-ТАВОРИХ»

Рашидаддин Фазлуллоҳ ибн Имодуддавла Абулхайр ал-Ҳамадоний ҳижрий 645 (милодий 1247—1248) йили туғилган ва нисбасидан келиб чиқиб, унинг туғилган жойи Ҳамадон бўлса керак, деб тахмин қилинади (15, т. II. с. 301—320). Унинг ҳаёти мўғуллар ҳукмронлиги замонида ва уларнинг подшоҳлари хизматида кечган. Абақахон (1265—1281) саройида табиб, Ғозонхон (1295—1304) ва Улжайту султон (1304—1316) салтанатида вазир лавозимида ишлаган; султон Абу Саид ҳукмронлигида (1317—1336) ҳам вазирлик мансабини эгаллаб турди. Бироқ 1318 йили Улжайту султонни заҳарлаган, деган айб қўйилиб Табриз шаҳрида қатл этилди.

Рашидаддин Фазлуллоҳ давлат ишларида олий мансабда ишлаган бўлишига қарамай, ўзидан кейин бетакрор, бой илмий мерос қолдирган. «Жомеъ ат-тавориҳ», «Мажмуат ар-Рашидия» (бу асар тўрт жилддан иборат: 1) «Тавзиҳоти Рашидий», 2) «Мифтоҳ ат-тафосир», 3) «Фавоид ас-султония», 4) «Латиф ал-ҳақоиқ»), «Ал-осор ва-л-аҳё», «Баён ал-ҳақоиқ», «Асьила ва ажиба» каби фанда маълум асарлар унинг қаламига мансубдир. Уларнинг мазмунидан хулоса қиладиган бўлсак, Рашидаддин фаннинг бир қанча (тарих, исломшунослик, қишлоқ хўжалиги, ботаника, архитектура ва ҳ. к.) соҳаларида ижод қилгани маълум бўлади. Унинг бевосита бошчилигида хитой ва мўғул табobati, доршунослиги, маъмурий бошқарувига оид тўртта асар хитой тилидан форс тилига ўғирилган.

Рашидаддин Фазлуллоҳнинг илмий мероси таркибида тарих фани учун энг муҳими «Жомеъ ат-тавориҳ» саналади. Муаллиф бу асарни 1300 йили Ғозонхон буйруғи асосида ёзишга киришган ва 1311 йили Улжайту султон даврида ниҳоясига етказган.

«Жомеъ ат-тавориҳ» мазмун жиҳатдан тўрт қисмдан

иборат. Биринчи жилд «Тарихи Ғозоний» деб номланган ва икки бобга ажратилиб, уларда турк ва мўғул қаби-лалари, Чингизхон, унинг аждодлари ва то Ғозонхонга-ча ҳукмронлик қилган авлодлари ҳақида муҳим маъ-лумотлар берилган. Иккинчи жилд ҳам икки бобни ўз-ичига олади ва унда умумий тарих (энг қадимдан бош-лаб) ҳамда ўрта асрларга оид ғазнавийлар, салжуқий-лар, хоразмшоҳлар, туркий ва бошқа халқлар тарихи ўрин олган.

Учинчи жилд «Шуоби панжгона» деб аталган маз-муни бўйича иккинчи жилднинг давомидир. Унда, асо-сан, этник тарих — турк ва мўғул, араб, яҳудий, фаранг. хитой ҳақида тафсилотлар ёзилган. Тўртинчи жилд. «Сувар ул-ақолим» деб номланган географик асар. Унда дунёнинг тавсифи ва мўғуллар империясидаги йўллар ҳамда улардаги манзиллар ҳақида маълумотлар бўлган; бироқ бу жилд бизгача етиб келмаган.

Рашидаддин Фазлуллоҳнинг «Жомеъ ат-таворих» асари нафақат мўғуллар давлати, балки умуман, турли халқлар, хусусан, туркий халқлар ҳақида нодир маъ-лумотларни қамраб олган энг муҳим манба ҳисобланади. Жумладан, Хоразмшоҳлар тарихига оид келтирилган айрим маълумотлар бошқа манбаларда учрамайди. Яна бир томони, бу асар кўплаб ёзма маълумотлар таҳлили асосида ёзилгандир. Уни ёзишда муаллиф билан бир қаторда Улжайту султон саройида хизмат қилиб турган турли тарих мутахассислари (хитой, мўғул, ҳинд, фа-ранг олимлари) ҳам қатнашганлар.

Кейинги асрларда «Жомеъ ат-таворих»дан кўплаб нусхалар кўчирилди ва улар ҳозирда жаҳоннинг турли мамлакатларидаги кутубхоналарга бориб етди. Жум-ладан, Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти хазинасида асарнинг биринчи ва иккинчи жилдлари қўлёзма нусхалари бор.

«Жомеъ ат-таворих» Шайбоний ҳукмдор Кўчкунчи-хон (1510—1530) топшириғи билан, бирмунча қискар-тирилган шаклда, Муҳаммад Али ибн Дарвиш Али Бухорий томонидан ўзбек тилига таржима қилингани ҳам маълум. Ушбу таржима уч жилддан иборат бўлган: унинг 1526 йили кўчирилган нодир нусхасининг биринчи ва иккинчи жилдлари Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти хазинасида сақланади (№ 25).

Бу манбанинг яхлит ва турли қисмлари бошқа тил-ларга, жумладан, Европа тилларига ҳам таржима қи-лингани; ундан илмий тадқиқотларда кенг фойдаланиб келинмоқда. Асарнинг биринчи қисми М. Катрмер

(1836), Э. Блоше (1911) ва чех олими К. Ян (1941) томонидан чоп этилган; И. Н. Березин форсча матни ва уни рус тилига ўгириб нашр қилди (1858, 1868, 1888). А. А. Ромаскевич, Е. Э. Бертельс, Л. А. Хетагуров, А. А. Ализода «Жомеъ ат-таворих»ни илмий изоҳлар ва кўрсаткичлар илова қилган ҳолда рус тилига таржима қилдилар (13).

МАҲМУД АЛ-ЧАҒМИНИЙ. «АЛ-МУЛАХХАС ФИ-Л-ҲАЙЪА»

Абулфазл Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминий (вафоти тахминан 1221 йил) Ануштегинлар — Хоразмшоҳлар салтанатида яшаб ижод этган таниқли математик ва астроном олим. Манбаларда Чағминий ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот йўқ ҳисоби. Унинг нисбасидан келиб чиқиб, туғилган жойини Хоразмнинг Чағмин қишлоғидан дейиш мумкин. Маҳмуд ал-Чағминий Хоразмшоҳлар пойтахти Гурганж шаҳридаги илмий муҳитда ижод қилган. Асарлари: «Ал-мулаххас фи-л-ҳайъа» («Қисқача астрономия»), «Сайланма», «Тўққиз сонининг риёзиётдаги ўрни ҳақида рисола», «Меросни бўлиш масалаларида риёзиёт усулларига шарҳ» кабилар. Унинг барча асарлари ўша давр мусулмон оламининг илмий тили — араб тилида ёзилган. Маълум бўладики, Чағминий, астрономия соҳасида етук олим бўлиш билан бир қаторда, риёзиёт (математика) йўналишида ҳам ижод қилган. Астрономияга оид асарларида эса, географияга дахлдор маълумотлар ҳам ўрин олган.

Маҳмуд ал-Чағминийнинг астрономияга оид асосий асари «Ал-мулаххас фи-л-ҳайъа» 1205 йили Гурганжда Муҳаммад Хоразмшоҳ салтанатида ёзилган ва мадраса талабалари учун астрономия асосларидан қўлланма вазифасини ўтаган. Чунки бу асарда фанда мавжуд астрономик тушунчалар оддий, раво услубда баён қилинган эди.

«Ал-мулаххас»да пойтахт Гурганжнинг Макка шаҳри (Қибла)га нисбатан географик ўрни алоҳида берилганлиги ҳам Чағминийнинг ушбу шаҳарда ижод қилганидан далолат беради. Унда Макка шаҳрининг географик узунлиги Холидот оролларида $77^{\circ} 10'$ (шарқий узунликда) ва (географик) кенглиги $21^{\circ} 40'$ (шимолий кенликда) эканлиги, шунингдек, Хоразм (Гурганж)нинг (географик) узунлиги эса, худди шу йўсинда, $94^{\circ} 0'$, (географик) кенглиги — 42° дир, деб қайд этилган (18, 111 а varaқ).

Чағминийнинг астрономия соҳасида дарслик яратганлиги ҳамда математикага оид асарлар ёзгани эътиборидан, у хоразмшоҳлар пойтахти Гурганж мадрасаларида астрономия асосларидан ва риёзиёт илмидан дарс берган, деб хулоса қилиш мумкин. Чағминийнинг илмий меросида Маъмуний — Хоразмшоҳлар давридаги илм-фаннинг, хусусан, Абу Райҳон Беруний асарларининг таъсири кузатилади.

Маҳмуд Чағминий «Ал-мулаххас фи-л-ҳайъа» асарининг мазмуни қуйидагича:

Асар муқаддима ва икки қисмдан иборат. Биринчи қисм осмон сфераси ва ёритқичларга бағишланган; иккинчи қисм эса, Ернинг ҳолати ҳақидадир.

Биринчи қисм беш бобга бўлинган: 1) ёритқичларнинг шакли ва турлари; 2) осмон сфераларининг ҳаракати тўғрисида; 3) астрономия фанида маълум доиралар хусусида; 4) ёйлар ҳақида; 5) Қуёш Ой ва бешта сайёранинг (Уторид—Меркурий, Зуҳро—Венера, Миррих—Марс, Муштарий—Юпитер, Зуҳал—Сатурн) ҳаракати.

Иккинчи қисм уч бобдан иборат: 1) маъмура — Ернинг обод қисми ҳақида; 2) экватордаги жойларнинг хусусиятлари; 3) амалий ва геодезик астрономия масалалари.

Чағминийнинг мазкур асарида астрономиянинг ва Ернинг ҳолати билан боғлиқ энг муҳим масалалар оддий, равон тарзда ифодалангани сабабли у фанга кенг татбиқ этила бошлади, бу китобдан кўплаб нусхалар кўчирилди. «Ал-мулаххас»нинг мавжуд қўлёзма нусхаларининг аксарияти ҳали тадқиқотларга жалб қилинмаган. Асарнинг танқидий матни ҳам ишланмаган. Ҳозирги вақтда Чағминий асарининг анчагина қўлёзмалари мавжуд ва улар дунёнинг йиғиомага якин давлатлари кутубхоналаридан ўрин олган. Ўз. ФА Шарқшунослик институти хазинасида «Ал-мулаххас»нинг 5 та қўлёзмаси бор (7761/III, 8796/II, 10417, 10417/XII, 11599/III); улардан биттаси (10417) Темурийлар даврида 839 (1435) йили Машҳадда котиб Бурҳониддин Муҳаммад томонидан кўчирилган. Энг қадимгиси эса, Истанбулдаги Лолелий кутубхонасидаги 2141/2 рақамли нусха бўлиб; у милодий 1246 йилга тегишлидир.

Унинг бошқа тилларга таржималари бор. жумладан форсча таржимаси ҳам: улардан бири (XVI аср) Оксфорд кутубхонасида (№ 1524). Асар XIX аср охирида Г. Рудлов ва А. Хохгайм томонидан немис тилига ҳам

ўғирилиб чоп этилди. (14). Айрим лавҳалар рус тилига таржима қилиниб нашр бўлган (8, с. 337—380).

«Ал-мулаххас фи-л-ҳайъа» («Қисқача астрономия» ёки «Астрономияга кириш»), унинг номиданоқ астрономияга оид лўнда асар эканлиги кўринади. Шу сабабдан, кейинги даврларда унга қатор шарҳлар битилган ва улардан дастлабкилари XIV асрга тўғри келади. Шамсиддин Муҳаммад ибн Муборакшоҳ Мирак ал-Бухорий (ваф. 1340), Камолиддин ат-Туркманий (XIV аср ўрталари), Али ибн Муҳаммад Саййид Шариф Жвржоний (1340—1413), Абдулвоҳид ибн Муҳаммад (XIV аср иккинчи ярми). Қозизода Румий (XV аср) ва бошқалар. Мавжуд шарҳлар ичида Темурийлар даврида Улуғбекнинг Самарқанддаги астрономия мактабида Қозизода Румий томонидан 1412 йили ёзилган шарҳ кенг шуҳрат қозонган. Сабаби, бу шарҳ илмий жиҳатдан анча аниқ ва мукамал эди; ҳозирда унинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари ҳам кўп. Ўз. ФА Шарқшунослик институти хазинасидаги № 3049/1, 2655/II қўлёзма нусхалари асосида, мазкур асар рус тилига таржима қилиниб чоп этилди (6). Бу Чағминий астрономиясига ёзилган шарҳнинг дастлабки ва мукамал илмий таржимаси саналади. Чунки Қозизода Румий «Ал-мулаххас» матнини тўла келтириб, ўз шарҳларини матн ичига сингдирган ва устига чизик тортиб ажратган.

Чағминийнинг «Ал-мулаххас» асарига арабча шарҳлар билан бир қаторда форсча шарҳлар тузилгани ҳам маълум ва улардан бири Темурийлар даври, аниқроғи Мирзо Улуғбек салтанатидаги илм-фан ривожини, аниқроғи Ҳусайн ибн ал-Ҳусайн ал-Хоразмий ал-Кубравий фаолияти билан боғлиқ.

МУҲАММАД ИБН НАЖИБ БАКРОН. «ЖАҲОННОМА»

Муҳаммад ибн Нажиб Бакрон Ануштегинлар — Хоразмшоҳлар даврида Хуросонда, аниқроғи Тус шаҳрида яшаб ижод этган олим. Унинг ижод йилларининг бир қисми Нишопурда ва Хоразмшоҳлар давлатининг пойтахти Гурганжда ўтган.

Нажиб Бакрон битта дунё картасини тузиб, уни Аллоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳга тортиқ қилгани маълум. Афсуски, бу карта бизгача етиб келмаган, фақат унга ёзилган «Жаҳоннома» номи билан машҳур изоҳнома сақланган холос.

Унинг мазмунидан хулоса қилинса, Нажиб Бакрон ўз даврининг ушбу соҳадаги етук олимларидан экан-

лиги маълум бўлади. Муаллиф «Жаҳоннома»ни ёзишда шахсий мушоҳадаси ва бошқалардан сўраб билганларидан ташқари, кўпроқ ёзма манбалардан фойдаланган. Айрим манбаларнинг номлари қайд этилган: Ибн Хурдодбеҳ «Китоб ал-масолик ал-мамолик», ал-Истахрий «Китоб ал-масолик ал-мамолик», Носир Хисрав «Сафарнома», Абу Райҳон Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» («Осор ал-боқия») ва «Китоб атафҳим» ва ҳ. к.

Нажиб Бакрон «Жаҳоннома»да ёзган тафсилотлардан у чизган карта ҳақида умумий тасаввур олса бўлади. Мазкур карта матога ярим шарлар картасига ўхшатиб, лекин фақат битта, доира шаклида чизилган бўлган.

Картанинг муҳим томонларидан бири, унда градус тўри (параллел ва меридиан чизиқлари) ҳамда мамлакатлар чегаралари ўтказилганидир. Бошланғич меридиан Холидот оролларида ўтган (ҳозирги Гринвич меридианидан 23° — 24° ғарбда). Картада ифодаланган жой номларининг бир қисмига, аниқроғи олти юзтасига «Жаҳоннома»да изоҳлар ёзилган.

Умуман олганда, «Жаҳоннома» кириш сўз ва лўнда ёзилган йигирма фаслдан ташкил топган. Унда географик узунлик ва кенгликлар, Ернинг обод чораги (рубъи маскун), денгизлар, кўллар, ороллар, дарёлар, тоғлар, чўллар, шаҳарлар, қабилалар, ер юзидаги ажойиб ва ғаройиб жойлар, маъданлар, халқаро савдо молларининг баъзи турлари каби маълумотлар ўрин олган. Кейинги асрларда яшаб ижод этган баъзи муаллифлар ўз асарларида Нажиб Бакроннинг «Жаҳоннома»сидан фойдаланганлар (Ҳамдаллоҳ Муставфий Қазвиний. Ҳофизӣ Аbru, Султон Муҳаммад Балхий ва бошқалар).

«Жаҳоннома»нинг иккита қўлёзма нусхаси бизгача етиб келган: бири — Парижда, иккинчиси — Санкт-Петербургда. Ҳозирги замон илмий тадқиқотларида «Жаҳоннома» XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тилга олинган. Дастлаб Париждаги, сўнгра Санкт-Петербург қўлёзмаси асосида тадқиқотлар, таржима-лавҳалар чош этилди.

Муҳаммад ибн Нажиб Бакроннинг «Жаҳоннома» асари матнининг фотофаксимили 1960 йили Москвада рус шарқшуноси Ю. Е. Борщевский томонидан сўз боши ва кўрсаткичлар илова қилинган ҳамда мавжуд иккала қўлёзма нусхани қиёслаган ҳолда нашр этилди.

МАНБАЛАРДАН ЛАВҲАЛАР

ИБН АЛ-АСИР «АЛ-КОМИЛ ФИ-Т-ТАРИХ» ДАН
(687 а ВАРАҚ). ОЛТИ ЮЗ УН ЕТТИНЧИ ЙИЛИ ТОТОР
(МУҒУЛ) ЛАРНИНГ БИЛОДИ ИСЛОМГА
БОСТИРИБ КИРГАНИ БАЕНИ

Мазкур олти юз ўн еттинчи (1220) йили тотор (муғул) тоифаси билоди исломга юриш бошлади. Тоторлар турк жамоасига мансуб кўп тоифадан иборат. Уларнинг масканлари билан билоди исломнинг орасидаги масофа олти ойлик йўлдан ортиқроқдир. Уларнинг подшоси Тамучин, яъни Чингизхон ўз юртидан чиқиб Туркистон навоҳийсига юриш қилди. Ушбу юришда бир жамоа тужжор ва атрок (турклар) ни олтин, кумуш ва яна бир қанча нақдиналар билан Мовароуннаҳрга юборди. Улар турк шаҳарларидан бири бўлмиш Утрор қалъасига етиб келдилар. Бу (шаҳар) Хоразм вилоятининг (шимоли-шарқий томондан) охири саналади. Тоифайи тотор мазкур қалъага келгандан сўнг, қалъа ҳокими Хоразмшоҳга бу ҳақда маълум қилиш учун Хоразмга одам жўнатди. У одам хабар етказгач, Хоразмшоҳ қалъа ҳокимига тотор жамоасининг ҳаммасини (687 б варақ) қатл қилиб, барча молларини Хоразмга юборишни буюрди. Қалъа ҳокими фармонни бажарди ва молларни Хоразмга жўнатди. Баъзилар, у тоифанинг билоди исломга бостириб келишининг бошқа сабаби бор, дейдилар, лекин китобларда бу ҳақда аниқ бирор маълумот қайд этилмаган. Алқисса, жамоайи тотор ғазабланиб билоди ислом томон юрдилар, бир қанча жойни забт этиб, таладилар, Бухоро ва Самарқандни ҳам олдилар.

ЖАМОАЙИ ТОТОР ХОРАЗМШОҲ УСТИГА ЮРИШ КИЛГАНИ, ХОРАЗМШОҲ ҚОЧИБ ҲАМАДОНГА БОРИБ, УША ЕРДА ВАФОТ ЭТГАНИНИНГ БАЕНИ

Ул жамоайи куффор Самарқандни эгаллагач, уларнинг улуғ подшоси лаънати Чингизхон йигирма минг отлиқ баҳодирлари билан Хоразмшоҳнинг изига тушди. Лашкарларига, Хоразмшоҳни қайси маконда бўлса ҳам топасизлар, осмонга қочса ҳам тутиб келтирмагунингизча сизларни (тинч) қўймайман, деди.

Ул тойифайи куффорга «мағрибий» ва «ғайри мағрибийлар»нинг ўртасидаги фарқни аниқлаш учун «тотори мағрибия» деб от қўйиларди. Чунки ул тоифа Хуронининг ғарбий қисмида юрарди.

Улар Хоразмшоҳни ахтариб кетдилар... Хоразмшоҳ

ул тоифанинг (келаётганлиги) хабарини эшитиши билан (отланиб) Нийсобурга борди; у ерда ҳам қўним топа олмай, изма-из тотор етиб келиб, у ердан жўнаб кетди. Хоразмшоҳ нажот излаб Ҳамадонга бориб, ўша ерда вафот этди¹.

ХОРАЗМШОҲНИНГ СИФАТИ ВА СИРАТИНИНГ БАЕНИ

Унинг оти Алоуддин Муҳаммад ибн Алоуддин Текеш бўлиб, йигирма бир йил подшоҳлик қилган; давлати жуда катта ҳудудни эгаллаган, тамоми олам унга итоат этган. Салжуқийлардан кейин бирор зот унингдек ҳукмдорлик қилмаган. Зеро, Ироқ чегарасидан то Туркистонгача унинг мамлакати бўлган...

ТОИФАИ ТОТОР БУХОРО ВА САМАРҚАНДНИ ОЛГАНДАН СЎНГ МОВАРОУННАҲРДА ҚИЛГАН ИШЛАРИНИНГ БАЕНИ (689 а ВАРАҚ)

Чингизхон дарқаҳр бўлиб, авлодларидан бирини бош қилиб беҳисоб лашкар юборди. Улар Хуросон сари юриб, Жайхун дарёсидан ўтиб, Балх қалъасига етдилар. Қалъа аҳолиси тортиқлар билан чиқиб омонлик сўрадилар. (Мўғуллар) Балхни бўйсундиргач, сана олти юз йигирма еттида (1230 йил) юриш қилиб Андхўй қалъасига етдилар ва уни эгаллаб, сўнгра Толиқон қалъасига ўтдилар. Бу ўта мустақкам қалъа эди, (мўғуллар) уни олти ой қамал қилиб ҳеч нарсага эриша олмадилар. Кучлари ожизлик қилгани ҳақида Чингизхонга маълум қилдилар. Чингизхон аскарни азим билан келиб қалъани ўраб олди, ёнида мусулмонлардан асир олинганлар ҳам кўп эди. Уларни аскарларнинг олдига солиб жанг қилмоққа буюрди, бош тортсангиз ўлдирамиз, деди. Тўрт ой давомида жанг-жадаллар бўлди. Сўнгра Чингизхон, қалъа атрофига тош, тупроқ ва ёғоч йиғиб (690 б варақ) саркўб қилинлар ва унинг устига чиқиб қалъага киришлар, деб буюрди. Улар шу йўсинда қалъага кириб, қаттиқ жанг билан уни эгалладилар, аҳолисини қириб бир қисмини асир олдилар.

Ундан сўнг, Чингизхон катта аскарни билан Марз томон юришга азм қилди. У шаҳарни қуршаб олиб, тўрт кун қаттиқ жанг бўлди, иккала тарафдан ҳам кўп одам ҳалок бўлди. Бешинчи кунда (Чингизхон) қалъа

¹ Муҳаммад Хоразмшоҳнинг вафоти жойи ҳақида ан-Насавийнинг «Сийрати Жалолиддин» асарида аниқроқ маълумот берилган.

ҳокимига хат йўллади ва таслим бўлса, унинг ўзини қалъа ҳокими қилиб қолдиражагини айтди. Марв ҳокими бу ваъдага алданиб, (Чингизхоннинг) ҳузурига келди. Чингизхоннинг ўғли уни иззат-ҳурмат қилиб, сарпо берди. Сўнгра, у билан бирга қалъага бориб бир неча кун турди. У қалъа аҳлини рўйхатга олишни буюрди. Хатга олиш иши тугагач, барча аҳолини қалъадан ташқарига олиб чиқмоққа амр қилди. Аҳоли қалъадан чиқиб кетгандан кейин, ўзи аскарлари билан кириб қалъани эгаллади ва қалъа аҳлини қириб ташлашга ҳукм қилди. Бераҳм аҳли тотор тамоми одамларни қатл этдилар, уларнинг адади етти юз мингга етган эди. Ундан сўнг қайтиб қалъага кириб ночор ва атфолларни аскарларга тақсим этиб, мол ва ашёларини талон-торож қилиб, уй-жойларга ўт қўйиб хароб қилди, ҳатто (Султон) Санжарнинг мақбарасини ҳам ёндирдилар...

ТОИФАЙИ ТОТОРНИНГ ҒАЗНА ВА БИЛОДИ ҒУРИЯНИ БОСИБ ОЛГАНИ БАЕНИ (690 а ВАРАҚ)

Чингизхон катта бир лашкарга ўғлини бош қилиб Ғазна томонга юборди. Шаҳзода Жалолиддин ибн (Муҳаммад) Хоразмшоҳ ҳам олтмиш (минг) отлиқ билан ўша ерда эди. Тотор лашкарининг келаётганини эшитиб, тамоми аҳли исломга бош бўлиб Балқ деган жойда тамоми мусулмонлар билан тўпланиб турдилар. Тоифайи тотор ҳам шу мавзеда туриб, икки тарафдан лашкар урушмоққа шайландилар. Уч кун давомида жанг қилиб тоторни роса қирдилар.

Аҳли Ҳирот бу хабарни эшитиб, тоторларни улар устидан ҳукмдор қилиб қўйган саркардасини, ёнидаги одамлари билан бирга тутиб қатл этдилар. Бу воқеалар ҳақида Чингизхонга хабар етиб боргач, ўғлини катта лашкар билан Ҳирот устига юборди. У келиб Ҳиротни (қайта) босиб олиб хароб қилди, шаҳар волийси қочиб улгурди.

Энди шаҳзода Жалолиддиндан сўз эшитинг; у тоторни яқсон қилиб, қайтиб Ғазнага борди. У ердан тоторга киши юбориб, урушмоқчи бўлишса кейинги жанг майдонини тайинласин, деди. Аҳли тотор Кобулда жанг қиламиз, дейишди. Шаҳзода аскарлари билан Кобулга келиб, икки тарафдан (аскарлар) саф тортиб жанглар қилдилар; кўп одам ҳалок бўлди, ниҳоят тоифайи тотор босилиб, мағлуб бўлди. Тоифайи тотор қўлида банди бўлган мусулмонлар ҳам ҳалос бўлдилар.

Аммо (Жалолиддин) лашкарининг ўзида ҳам фитна

ва низо пайдо бўлди. Унинг тафсилоти қуйидагича: Ғазнада амир бўлиб турган Сайфиддин (мўғуллар билан жангда қўлга киритилган) тамоми ашё ва ўлжа менга тегишли, хоҳласам (бошқаларга) тақсимлаб беришим мумкин, деди. Ҳирот волийси Маликхон ҳам шу сўзни айтиб, хуллас икковлари урушиб қолишди. Сайфиддин ўлжаларни уч минг отликдан (иборат) лашкарига тақсимлаб берди.

Шу пайтда, Чингизхон ҳам лашкари азим билан етиб келди. Шаҳзода (Жалолоддин)нинг кўмак берадиган лашкари тарқаб кетган бўлса-да, бироқ ноилож урушга шайланди. Сафларни ростлаб, илгариги (тўқнашув)лардан ҳам қаттиқ жанг қилдилар. Ҳирот волийси Маликхон ҳам ҳалок бўлди. Хуллас, Чингизхон Ғазна томон черик тортди, Ғазнани эгаллади, шаҳар ва атроф қишлоқларни талон-торож қилди, одамларни қириб, мол-мулкларини ғорат айлади, кейин улар ўз вилоятларига қайтдилар...

ШАҲЗОДА ЖАЛОЛИДДИН ИБН ХОРАЗМШОҲНИНГ БИЛОДИ ХУЗИСТОНГА ВА ИРОҚҚА ЮРИШ ҚИЛГАННИНГ БАЕНИ (693 а ВАРАҚ)

Мазкур санада (ҳижрий 621/милодий 1224) Хоразмшоҳ Муҳаммад ибн Текешнинг ўгли шаҳзода Жалолоддин вилояти Ҳинддан келиб билоди Хузистон ва Ироқ тарафига юриш қилди. Ундан сўнг Исфаҳонга бориб, биродарининг тасарруфида бўлиб, у ердан билоди Форсга юриш қилди. Ундан ўтиб Хузистонни қамал қилди. Амир Музаффар деган қалъайи Хузистоннинг дарвозаларини ёпиб олди. У ердан Жалолоддин кетди ва Бодриё ва Бокиёд деган қалъаларга ўтди, икки ой ўша ерда бўлди, сўнгра улар Бағтата деган қалъага бордилар. Унда халифанинг мамлуки Жалолоддин Кашмир аскарлари билан турарди, чиқиб жанг қилди ва устун келди. Жалолоддин аскарлари билан Яъқубо деган мавзегга борди, у ердан Бағдод қалъасигача етти фарсах келарди. Бағдоднинг подшоси шаҳзода Жалолоддиннинг шу мавзегга келгани хабарини эшитиб, чиқиб жанг қилди ва ғолиб келди. (Жалолоддин) у ердан ўтиб, Дақўқо деган қалъани қамал қилди. Қалъадагилар неча марта чиқиб жанг қилдилар, бироқ енгилдилар...

ШАҲЗОДА ЖАЛОЛИДДИННИНГ МАЗКУР ҚАЛЪАДАН УТИБ ОЗАРБАЙЖОНГА БОРГАНИ (693 б ВАРАҚ)

Мазкур санада (ҳижрий 621/милодий 1224) шаҳзода Жалололидин ибн Хоразмшоҳ Дақўқо қалъасини олиб, хароб қилиб Озарбайжондин кўмак келмасдан бурун ҳокимини ҳам ўзига тобеъ этди. Хароб бўлган жойларни иморат қилдириб юрганида Фиёсиддиннинг волийси амир Ойғон Толий эллик минг отлиқ билан Озарбайжон атрофидаги қалъаларни хароб этиб, кўп мол ва ашёларни талаб, чорваларни ҳайдаб кетмиш, деган хабар етди. Халифа Носириддиннинг амири билан (694 а варақ) шаҳзода Жалололидин лашкарларни жамлаб амир Ойғон тарафига юриш қилди. Ул амир Ҳамадон йўлидаги қалъайи Даронга чопқин ясаб, уни талон-торож қилиб турган чоғида шаҳзода Жалололидин етиб келди ва унинг йиққан ҳамма ўлжасини ва чорваларини талон қилдилар. Мазкур шаҳзода ўзи иморат қилгани Мароғина деган вилоятга бориб бир неча кун ором олгандан сўнг, Озарбайжоннинг ҳолини билмак учун юриш қилдилар.

Шаҳзода Жалололидин Озарбайжонга борган ҳамон қалъа аҳли тобеъ бўлдилар. Унинг ҳокими Ўзбек ибн Паҳлавон кўрқиб Озарбайжондан чиқиб Табриз тарафига борди; у ерда ҳам тураолмай Ганжа деган вилоятга борди. Шаҳзода Жалололидин Озарбайжонда бир неча кун туриб хароб бўлган жойларни таъмирлади, ундан сўнг Табриз ҳокими ва тамоми амирларига, менга тобеъ бўлиб, лашкарларни йиғиб менинг ёнимга келинглари, деган мазмунда хат йўллади. Табризликлар унинг сўзини қабул қилмадилар... Шаҳзода Жалололидин Табризга етиб бориб беш кун давомида кўпларни ҳалок қилди; шундан сўнг қалъадагилар омонлик сўрадилар ва элчи юбордилар шаҳзода уларга омонлик берди ва Табриз қалъасини эгаллади...

ЖАМОАИИ ТОТОР КЕЛИБ ШАҲЗОДА ЖАЛОЛИДДИН БИЛАН УРУШҒОНИНИНГ БАЕНИ (698 а ВАРАҚ)

Шаҳзода Жалололидин билоди Исмоилияда қалъайи Гирдкўҳни хароб қилиб турган пайтда, тоифайи тотор катта лашкар билан қалъайи Дамғонга келган эрмиш, деган хабар етди. Мазкур шаҳзода лашкарини йиғиб жангга киришди. Иккала томондан ҳам кўп одам ҳалок бўлди. Ниҳоят тотор аскарлари мағлубиятга учраб, (жанг майдонидан) юз ўгириб қочди.

ШАҲЗОДА ЖАЛОЛИДДИН БИЛАН БИРОДАРИНИНГ УРТАЛАРИДАГИ ИХТИЛОФ БАЕНИ (698 6 ВАРАҚ)

Мазкур санада (621/1224) шаҳзода Ғиёсиддин ва ёнидаги амирлар шаҳзода Жалолиддиндан қўрқиб, хавфсираб ажралиб кетдилар. Жамоаи тоторга Чингизхон бош бўлиб ислом диёрига бостириб келган чоғда шаҳзода Жалолиддин лашкарларини йиғиб (унга қарши) чиқди. (Уша пайтда), унинг биродари Ғиёсиддин амирлари билан Хузистон томонга кетдилар. У ерда халифанинг ноиби қолишга рухсат бермади; у ердан Исфаҳонга борди (699 а варақ) лекин қалъа ҳокими уни киритмади. Фақат билоди Исмоилияда уларга қолишга рухсат бердилар.

ЖАЛОЛИДДИН БИЛАН ТОИФАЙИ ТОТОРНИНГ МУҲОРАБА ҚИЛҒОНЛАРИНИНГ БАЕНИ.

Мазкур санада тоифайи тоторга Чингизхон бош бўлиб Рай қалъасига етиб келди... (Жалолиддин) барча лашкарини йиғди. Форс ҳокими Отобек ҳам лашкарлари билан келиб қўшилди. У анча куч йиғиб, улар Чингизхон тарафига юриш қилдилар.

Иккала томон ҳам сафларни ораста қилиб урушмоққа шай турганда, шаҳзода Жалолиддиннинг биродари Ғиёсиддин лашкари билан (бошқа) бир томонга кетаверди. Тоифайи тотор кўриб, орқадан ўтиб қуршовга олишмоқчи, деб ҳам гумон қилдилар. Шунга қарамай, қаттиқ жанг бўлди, тотор мағлуб бўлиб Исфаҳон томонга кетдилар. Форс ҳокими ҳам уларнинг кетидан тушди. Жалолиддин бориб укасини қайтариб, улар Исфаҳонга келдилар. Барча подшоҳлар тўпланиб аскар азим билан тоторларнинг устига ҳужум қилдилар, кўп жанг-жадаллар қилиб, тоторлар устидан ғалаба қозондилар. Тоторлар қочиб қолдилар. Чингизхоннинг ўғли шаҳзода Жалолиддинга элчи юбориб, булар отамнинг қувган аскарларининг қилган иши эрур, деди. Шундан сўнг Жалолиддин хотиржам бўлиб Озарбайжонга бориб, тамоми подшоҳи муслимин ўз жойларида қарор топдилар. Тоифайи тотор ҳам ўз мамлакати томон кетди...

**(ҲИЖРИЙ) 628 ИНЧИ (МИЛОДИЙ 1231) САНАДА
ТОТОРНИНГ ХУРУЖ ҚИЛИБ ОЗАРБАЙЖОНГА
КЕЛГАНИНИНГ БАЕНИ (700 Б ВАРАҚ).**

Мазкур сананинг аввалида тонфайи тотор хуруж қилди... (701 а варақ). Озарбайжон ҳудудидаги Мароға қалъасини ўраб олиб, атрофидаги барча қишлоқларни талалдилар. Бирор киши қалъадан ташқарига чиқа олмади, у ердаги аҳоли ноиллож омонлик тилади ва қалъани таслим қилдилар. (Мўғуллар) қалъага кириб, маълум миқдор одамларни ўлдириб, у ерга ўзларидан шихна (бошлиқ) тайинладилар. Бу воқеадан аҳли Озарбайжонга хавф зиёда бўлди.

**ШАҲЗОДА (ЖАЛОЛИДДИН)НИНГ ЖАНГДА ТОТОРДАН
ЕНГИЛГАНИНИНГ БАЕНИ**

Шаҳзода Жалолiddин тоторларнинг Озарбайжон ҳудудидаги қалъаларни босиб олаётганидан хабар топгач, Халлот қалъаси томон кетди... (Мақсад) Халлот қалъасига бориб, Диёрбакр ва Жазира подшоҳлари билан иттифоқ тузиб, барча ислом подшоҳларига хат йўллаб, халифадан ёрдам сўрамоқ эди. Бундан тоторлар хабар топгач, бир кечада унинг устига бостириб келишди. Халлот қалъасининг яқинидаги Оmid деган мавзеда, (тунда Жалолiddин) ухлаб ётган вақтида (тоторлар ҳужум қилиб) кўп одамларни ҳалок қилдилар. Омон қолган лашкарларидан баъзилари қочиб кетдилар, баъзилари ҳамроҳ бўлиб қалъайи Ҳарронга бордилар. Уша кезларда, Малик Комил мазкур қалъага бир амирни ҳоким қилиб тайинлаган эди. (Қалъадаги лашкарлар) шаҳзоданинг лашкарларини таладилар. Баъзи лашкарлар эса, тарқаб қалъайи Нисибин, қалъайи Синжор тарафларга ва бошқа қалъаларга (бош олиб) кетдилар. Лекин улар бирор жойда илтифот кўрмадилар. Шаҳзоданинг лашкарлари Диёрбакр қалъасига бориб, кўп жойларни ахтариб (чиқдилар, бироқ Жалолiddинни) топаолмадилар, унинг қайси йўлдан кетиб, қайси маконга борганини ҳам била олмадилар.

**АЛОУДДИН АТОМАЛИК ЖУВАЙНИЙ «ТАРИХИ
ЖАҲОНГУШОЙ»ДАН
СУЛТОН ЖАЛОЛИДДИН ҲАҚИДА (126-БЕТ)**

Васваса шайтони Жалолiddиннинг отаси Султон Муҳаммад (Хоразмшоҳ)нинг юрагига қўрқув ва таҳлиқани шунчалик жойлаган эдики, у ўзини сон-саноксиз

лашкарлардан четга олиб, ҳамда улар (лашкарлар) қўлини узатган бўш турган қочиш узаигисига оёғини қўйиб, ерга (кириб кетиш учун) бирор тешик ва осмонга (учиш учун) бир қанот изларди. Тоторлар (билаи жангдан) юз ўгириб Самарқандга кириб келганда, узоқ йиллар ва замонлардан буён шундай бир пайтга мўлжалланган ва ана шу кунлар учун йиғилган сон-саноқсиз лашкарлар ва марди-майдонларни ўзгартириш ва тарқатиб юборишга киришди; уларни тўрт томонга тарқатиб, турли жойларга тақсимлаб мамлакатни ҳимоя қилишга белгилади. Унинг ёши улуғроқ, ботир ва матонатли ҳамда шоҳлик боши узра тож (бўла оладиган) ўғилларидан (127-бет) Султон Жалололиддин шунда ерда отасининг ёшида эди холос. У ҳақиқий мақсаддан ва тўғри услубдан узоқ бўлган бу мулоҳазани инкор этарди ва (шундай) дерди:

«Лашкарларни мамлакат бўйлаб тўзатиш ва бир жойдан қўзғалмай, ғанимга қарши туришдан юз ўгириш, бу ақлли соҳиб давлатнинг ниши бўлмай, балки қандайдир бечораҳоллик аломатидир. Модомики, султон мардларча курашга бел боғламоқ керак, деган қарорга келмас экан, у ҳолда саноқсиз лашкарлар ихтиёсини менга тоширсин. Токи фурсат қўлдан кетмасдан, оёқ ҳайрат ва даҳшат балчиғига ботмасдан, элнинг маломат оғзидаги чайнаб ташланган сақичга айланмасдан, афсус-надомат селида чўкмасдан, олдинроқ, ўткичи ҳаётнинг (аянчли) ҳодисаларини бартараф этишга ва бахтсизликларнинг чорасини топишга киришайлик (128-бет).

Аmmo Султон (Муҳаммад Хоразмшоҳ) тахтни ўгли эгаллашга розилик бермасди ва уни мажбур қилиб ушлаб турарди. Маълум муддатдан сўнг Султон Муҳаммад (Хоразмшоҳ) бу дунёнинг кўҳна саройидан уқбо (охират) қароргоҳига етиб борди ва (унинг руҳи) бу замин ғавғоларидан поклик бўстони сари хиром айлади.

Султон Жалололиддин ва унинг укалари бир оз кишилар ҳамроҳлигида Обискундан қайтдилар (129-бет). (Жалололиддин) замон бало маконидан қўзгаган фитна ғуборини бостириш учун мардлик майдонида жавлон ургиси ҳамда чархи фалакнинг гардишида ақл-фаросат (ила иш тутиб) устунлик қилгиси келарди. Бироқ замон кечмишларидан хабардорлар ва ҳақиқат денгизи ғаввослари билсинларки, эр йиғитдан бахт юз ўгирса, унинг қайта келишига кўз тутмоқ бефойдадир.

(130-бет). Ана шундай вазиятда, Султон, Жалололид-

дин, мўғул лашкари Ироқ сари юзланганини эшитгач, Манқишлоғ (томон) борди. У ерларда қўлга киритган отларни йиғиб, (бу ҳақда хабар қилиш учун) хушхабар етказувчиларни (Гурганж)га жўнатди. Унинг укалари— Арзлоқ (Ўзлоқ) Султон, у отасининг ўрнида валиаҳд эди, (131-бет) ва Оқсултон, шунингдек, аёён амирлардан Бўжи паҳлавон, Арзлоқ (Ўзлоқ) Султоннинг тоғаси Кужой тегин, Уғул Ҳожиб ва Темур Малик тўқсон минг муҳожир йигитлар билан Хоразм (Гурганж)да турардилар...

Агар энг кучли таянч ва энг талабчан томон саналмиш Султон Жалолиддин султон бўлса, ҳар кимга аниқ бир мартаба белгиларди ва у киши ундан нарига қадам қўя олмаган бўларди... (132-бет) Лашкарнинг аксари оддий халқ ва зодагонларнинг кўпчилиги Султон (Жалолиддин) томонга мойил бўлганликлари сабабли, ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиган оқил хос кишилар ҳам унинг хизматига рағбат билдирдилар ва унинг томонига ошиқдилар. Ака-укалар ўртасида мустаҳкам шартнома ва кучли аҳд-паймон мавжудлигига қарамай, шум ниятли амирлар ҳийла билан Жалолиддинни йўқ қилмоқ режасини туздилар. Уларнинг ичидан бир киши Султонни ул аҳвол ҳақида хабардор қилди. Султон ул нобакорларнинг шундай (оғир) пайтда ҳамжиҳат ва иттифоқ бўлиш ўрнига, ёвуз ниятни кўзлаганини билгач, қулай бир фурсатдан фойдаланиб Хоразм тахтини тарк этди ва Нисо йўли орқали Шодёх томон юрди. Устувога етганида Шойиқон тепалигида тотор лашкарига тўқнаш келиб қолди ва озгина қўшини билан бир чеча соат давомида улар билан жанг қилди, уларнинг кетма-кет ёпирилиб қилган ҳамлаларини кечгача қайтариб турди (133-бет). Тунда уларнинг орасидан чиқиб кетишга муяссар бўлди.

Султон Жалолиддин Шодёхга етиб келгач, икки-уч кун йўлга отланмоққа ҳозирланди ва, ниҳоят, ярим тунда учар юлдуз мисоли чақнаб таваккал отига минди. Олти юз ўн еттинчи йили ўн бешинчи зулҳижжада (1221 йил 10 февраль), отаси унга белгилаган Ғазнин томон йўл олди (135).

Ғазнинга етиб борганида, ўша ерда эллик минг кишилик лашкар билан турган Амин Малик пешвоз чиқди, барча лашкар ва раият унинг келишини хуш кайфият билан кутиб олдилар, ундан шу ерда қолиб ҳомийлик қилишни сўрадилар. Султон (Жалолиддин) Амин Маликнинг қизини никоҳлаб олди ва ўша қиш Ғазнинда яшил майдонда яшаб қолди. Унинг келгани овозаси маълум бўлиб, донғи ёйилгач, қўшин ва уруғ-

қабилалар гуруҳлари ҳар томондан йиғилди, жумладан, Сайфиддин Уғроқ қирқ минг кишилик марди-майдон аскарлар билан Султоннинг хизматига етиб келди; Ғўр амирлари ҳам турли томондан келиб унга қўшилдилар.

Унинг ишлари ажойиб тарзда равнақ топиб, қўшин ва лашкари кўпайгач, эрта баҳорда, гуллар чаман бўлиб (136-бет) очилганда, Ғазниндан отланиб Парвон томон юрди. У ерга бориб қўнганида, Тукучак ва Мўлғур бошчилигидаги мўғул лашкари Волиён қалъасини қамал қилиб турганлари ҳамда тез орада эгаллашлари мумкинлиги хабари етиб келди. Султон (Жалолиддин) юклари ва бошқа анжомларини Парвонда қолдириб, лашкар билан Тукучак ва Мўлғур устига от сурди. Тоторларнинг мингга яқин кишидан иборат қоровулини ҳалок этди. Султон (Жалолиддин)нинг лашкари сон жиҳатдан кўп бўлганлиги сабабли, мўғул лашкарлари сувдан ўтиб, кўприкни буздилар ва дарёнинг нариги бетига ўрнашдилар. Дарё иккала лашкар ўртасида тўсиқ саналарди. Иккала томон бир-бирларига камондан ўқ отишга киришдилар. Кеч бўлгач, ярим тунда мўғул лашкари кўчиб кетди. Султон (Жалолиддин) қайтди ва у ерга кўплаб заҳирани кўчириб келтирди.; хазиналардан заҳираларни олиб лашкарга бўлиб берди, сўнгра Парвонга қайтди. Бу хабар Чингизхон қошига етиб боргач, Султон (Жалолиддин) аҳволи тикланганлиги ва изга тушганлиги унга маълум бўлди. У (137-бет) Шиқи Хутухуни ўттиз минг сара аскар билан жўнатди.

Султон (Жалолиддин) Парвонга қайтиб келгач, бир ҳафтадан сўнг мўғул лашкари чоштвоҳ пайтида етиб келди. Султон ҳам дарҳол отланиб, бир фарсанг йўл илгари юрди ва (лашкарни) сафлади; майманани Султон Маликка топширди, майсарани эса Сайфиддин Малик Уғроққа берди; қалбада эса ўзи турди. Унинг фармони билан барча лашкар пиёда бўлиб, отларини етаклаб олдилар ва ўлимга тик қараб борардилар. Унг томондаги кўп лашкар Амин Маликка топширилган бўлиб, улар мўғул лашкаридан сон жиҳатдан ортиқ эди. Ун минг отлиқдан иборат марди-майдонлар маймананага от солдилар ва майманани тўзитиб юбордилар. Қалб ва майсарадан узлуксиз ёрдам келиб турди ва мўғул лашкарини марказга суриб бордилар. Бу ҳамла-ларда иккала томондан анча киши ҳалок бўлди, кўп-лар роса талашдилар, турли (ҳарбий) ҳийла-найранг-лар ишлатдилар, матонат билан чидадилар, ҳеч ким ёвга орқасини ўгирмади. (Шу йўсинда) уфқ жоми шафақ қони билан қизарди ва ҳар ким ўз йиғингоҳига қайтиб қўнди.

Мўғул лашкари қасамёд қилдилар ва ҳар бир отлиқ биттадан қўшимча от етаклаб олди. Эртаси куни фалак қиличбози ўз шамширини тун боши узра тик қилганда, иккала томондан (лашкар) яна саф тортди. Султон (Жалололиддин)нинг лашкари мўғул лашкари ортида қўшимча сафни кўриб, уларга ёрдам келибди, деб ўйладилар ва хавотирга тушдилар. Улар қочиш ҳақида сўз қота бошладилар ва баланд тоғлар ортида паноҳ топмоқчи бўлдилар. Султон (Жалололиддин) бунга розилик бермади (138-бет).

Ўтган кундагидай (лашкар) пиёда бўлдилар. Мўғул лашкари (Малик) Уғроқ лашкарининг даҳшати ва қамровини (бир марта) кўрган эдилар. (Шу сабабдан), баҳодирларни саралаб, майсара сари юзландилар. Уғроқнинг мард (йигитлари) камонларга ўқни жойладилар ва оёқни тираб олдилар; ўқ отиб қайта-қайта ҳужум қилдилар ва ғаним ҳамласини қайтардилар. Мўғуллар ҳужумдан қайтиб ўз марказлари томон чекиндилар. (Шунда) Султон ноғораларни ёппасига чалишга буюрди. Барча лашкар бараварига отга миниб олдилар ва ҳужумга ўтдилар. Мўғул лашкари чекиниб, яна бир марта Султон лашкари устига ёпирилди; улар беш юзга яқин жангчини йиқитдилар. Шу пайт Султон (Жалололиддин қисми) чангалзор шерлари ва ҳайқириб турган денгиз наҳанглари мисоли етиб келди. Мўғуллар қочдилар ва иккала нўён озгина омон қолган аскарлари билан Чингизхон ҳузурига йўл олдилар.

Султон (Жалололиддин)нинг лашкари ўлжа йиғмоққа киришди. Шу орада Аминиддин Малик билан (139-бет) Сайфиддин Уғроқ бир (ўлжа) отни талашиб жанжаллашиб қолдилар. Аминиддин Малик қамчин билан Малик Уғроқнинг бошига солди. Султон (Жалололиддин) эса, уни сўроқ қилмади, Сайфиддин Малик (Уғроқ) ўша куни сабр қилиб турди, тунда (Султон Жалололиддиндан) юз ўгириб Қирмон ва Сайқарон тоғлари томон жўнаб кетди. Малик Уғроқ ажралиб кетгандан сўнг Султон (Жалололиддин)нинг (ҳарбий) қуввати заифлашди; у билан сулҳ тузиш ва келишишнинг ҳам иложи бўлмади. (Шу сабабдан, Султон) Ғазнингга қайтди ва Синд дарёсидан ўтиб (Ҳиндистонга) кетишни мўлжаллаган эди.

Ўша кезларда Чингизхон Толиқонни эгаллаб бўлган эди. У Султон (Жалололиддин лашкаридаги) тарқоқликдан хабар тоғач, интиқом олиш пайига тушди. Ёмғир томчиларидан ҳам кўп лашкар билан Султон (Жалололиддин) сари юзланди. Унинг бостириб келаётганлиги овозаси етиб келганда, Султоннинг улар билан беллаша

бладиган лашкари йўқ эди. Узил-кесил Синд дарёсидан ўтиб кетишга қарор қилди ва унинг буйруғига кўра кемаларни тайёрлаб қўйдилар (140-бет). Чингизхон унинг кетишидан воқиф бўлди ва илгарироқ ҳаракат қилиб олдини тўсди; лашкар ҳам олдиндан ҳам орқадан ўраб олди.

Тонг чоғи, тун нури кундуз жамолидан ёришганда, Султон (Жалолоддин) сув билан олов ўртасида қолган эди. Бир ёнда Синд дарёси бўлса, бошқа томонда оловдек куйдириб юборувчи лашкар турарди. Шунга қарамасдан, Султон ўзини йўқотмади ва мардларча курашмоққа бел боғлади. (Чингизхон ҳам) интиқом отини эгарлади; етти кишвар подшосининг жиноятлар қилмоққа фидойиларча ташлангувчи ғолиб лашкари Амин Малик бошқариб турган майманга ёпирилиб, уни яксон қилдилар, уларнинг аксари қисмини қириб ташладилар. Амин Малик қочди, ўзини Баршовур (Пешавар) томонга урди; аниқроғи, жонини ҳалокат пойи остига ташлади. Чунки мўғул лашкарлари йўлларни тўсиб олгандилар (141-бет) ва у ўша ўртада ўлдирилди. (Мўғуллар) сўл қўлни ҳам йўқ қилдилар. Султон (Жалолоддин) қалбда етти юзта матонатли жангчилари билан эрта тонгдан то тушгача сўғишди; у чапдан ўнгга от сурарди, сўлдан қалбга ҳамла қиларди ва ҳар бир ҳамлада бир неча ғанимни қулатарди. Чингизхон лашкари эса тобора бостириб келарди ва ҳар соат сайин кўпаярди. Султон (Жалолоддин) учун от сурмоқ майдони тобора торайиб борарди. (Жалолоддин) кўрдикки аҳвол жуда оғир, ор-номус кучлилигидан кўзда нам ва лаблари қуришган ҳолатда борарди. Султоннинг холаваччаси Ажош Малик уни отининг жиловидан тутиб (майдондан) олиб чиқди. Султон бағри-дили қон ва кўздан ёшлар оқиб бола-чақа ҳамда яқинлари билан видолашди. Сўнгра хос отини келтирмоқни буюрди. У ушбу отга миниб, наҳанглар маскани бўлмиш бало уммонида яна бир марта жавлон урди ва душман лашкарини яна ортга сургандан сўнг жиловини буриб, совутини эгнидан олиб улоқтирди ва отига қамчи урди. Дарё бўйидан то сувгача бўлган оралиғ ўн газча (6 метр) ё ундан кўпроқ келарди (Жалолоддин) ўша ердан отни дарёга солди (142-бет).

Чингизхон унинг дарёдан ўтиб кетаётганини кўргач, сув бўйига от сурди. Мўғуллар ҳам ўзларини дарёга отмоқчи бўлдилар, бироқ Чингизхон уларни тўхтатди. (Ғанимлар камондан) ўқ отмоққа киришдилар. Бу ҳолатни ўз кўзлари билан кўрган кишиларнинг айтишига қараганда, дарёда (ўқ захмидан) ҳалок бўлганлар

қонидан сув қизариб кетган экан. Султон битта қилич, найза ва қалқон билан дарёдан ўтди.

Н а з м:

Жаҳонда бирор киши бундайин мардни кўрмаган, Илгариги номдорлар орасида бўлганини ҳам эшитмаган.

Чингизхон ва барча мўғуллар ҳайрат бармоғини тишлар эдилар. Чингизхон ул ҳолни мушоҳада этгач, ўғилларига юзланди ва: «Отадан ана шундай ўғил қолиши керак. Модомики, у иккита сел—сув ва олов селидан ўтиб саломатлик соҳилига етар экан, демак ундан кўп ишлар ва саноқсиз жанг-жадаллар зоҳир бўлажак. Унинг ишларига оқил киши қандай қилиб (143-бет) кўз юмиши мумкин»,—деди.

ЖАЛОЛИДДИННИНГ ҲИНДИСТОНДАГИ АҲВОЛИ ҲАҚИДА СЎЗ (143-бет).

Султон (148-бет) Жалолоддин Синд вилоятига боргандан ўнг, атрофига аста-секин ҳар томондан қўшинлар келиб қўшила бошлади. У атроф ноҳияларни ўзига бўйсундиришга киришди. (Жумладан), Хосхонни чопқин яшаш учун лашкар билан Наҳрвола томонга юборди. (Улар) Наҳрволадан кўплаб туяларни (ўлжа қилиб) олиб келдилар. Султон (Жалолоддин) Дийулдаги бутхона жойлашган ерда бир жомеъ масжид барпо этди. Шу (149-бет) пайт. Ироқ томондан, Фиёсиддин Султон Ироқда ўрнашиб олмиш, ул томондаги аксари лашкар Султон Жалолоддинга хайрихоҳдурлар ва унинг келмоғини сўрамоқдалар, деган хабар келди. Шунингдек, Бароқ Ҳожиб Қирмон (вилоятида) ўрнашиб, Жавошир шаҳрини қамал қилмиш, деган хабар ҳам етиб келди. Айни пайтда мўғул лашкари Султоннинг изига тушмиш, деган хабарни етказдилар. Султон (Жалолоддин) у ердан Макрон йўли орқали равона бўлди...

Таржимондан: (Шундан сўнг Султон Жалолоддин Эрон, Ироқ ва Кавказда жанг-жадаллар қилади, Рай шаҳри яқинида мўғуллар билан олишади, бироқ укаси Фиёсиддиннинг хоинлик қилиб жанг майдонидан лашкари билан қочиб қолиши туфайли, мағлубиятга учрайди. Жалолоддин шундан кейин ҳам катта лашкар тўплашга, катта-катта шаҳарларни забт этишга муваффақ бўлади. Табриз шаҳрини ўзига пойтахт қилиб олади;

кейинги кезларда қаттиқ бетоб бўлиб, анча дармонсизланиб қолган эди).

Султон (Жалолоддин), унинг бахти-рухсорига тошган жароҳат ҳануз тузалиб битмасдан, Жўрмоғун нўён Омўя сувидан ўтди, деган хабар етди. (Жалолоддин) вазир Шамсиддин Йилдарчинни Куброн қалъасини қўриқлашга тайинлади ва ўз ҳарамини ҳам ўша ерда унинг ихтиёрига топширди. Султон ўзи эса Табризга келди. Боз устига у билан (183-бет) амирулмўминин (Бағдод халифаси), шунингдек, Шом ва Рум султонлари ўртасида келишмовчилик ҳам бор эди. (Шунга қарамасдан, Жалолоддин) уларнинг ҳузурига элчилар жўнатди ва подшоҳ (Чингизхон) лашкари етиб келаётганлигидан хабардор қилувчи пайғом йўллади;

«Пайғом шундан иборатки, тотор аскарларидан иборат сон-саноқсиз лашкар, бамисоли чумолидай кўп ва худди аждарҳодай ҳайбатли (ёприлиб келмоқда улардан) на қўрғон ва на шаҳар (соғ) қолади. Бу томон жангчиларида улардан қўрқув ва даҳшат ич-ичларида ўрнашиб олган. Агар мен ўртадан йўқ бўлсам, сизлар уларга бардош бера олмагайсиз. Мен сизлар учун бамисоли Искандар деворидурман. Сизлардан ҳар бирингиз бир тўп байроқдор лашкар юбориб мадад берсангиз, бизнинг иттифоқ бўлганлигимиз ҳақида улар (мўғуллар)га маълум бўлади. Шунда уларнинг тишлари ўтмас бўлиб қолади ва бизнинг лашкаримиз эса, руҳан дадиллашадилар. Агар бу масалани эътиборсиз қолдирадиган бўлсангиз, у ҳолда энангизни кўрасиз».

Таржимондан: (Лекин Жалолоддинга ҳеч қандай ёрдам келмайди ва у мўғуллар билан урушмоққа заифлик қилиб, Табриз, Урмия ва Диёрбакр атрофларида кўчиб юради (628 (1231) йили қиш фаслида Диёрбакрда тўхтади).

(У ерда) икки-уч кун турдилар. Шу пайт, ёлланган чўпон болалари — (мўғуллар кутилмаган) бахтсизликларни келтириб чиқардилар.

Н а з м:

Қоронғу туннинг бир қисми ўтиб бўлгач,
Осмонни зим-зиё тун қамраб олгач,

Тотор лашкарининг (Ноймос бошчилигидаги) сараланган қисми (Жалолоддиннинг) қоровул қўйилмаган қўшинлари устига бостириб келдилар... Ўрхон уларнинг босқинидан хабар топгач, бир амаллаб Султон ухлаб ётган жойга етиб борди; у тунги уйқу оғушида ётарди.

У зўрға уйқусираб кўзини очди ва ишонмасдан дарга-
заб бўлиб ўрнидан турди. Шундагина, тадбир этаги
қисмат чангалида маҳкам чангалланганига ҳамда раъй
бедови қазо илгида ожиз эканлигига аниқ кўзи етди...
(189-бет). У юраги бамисоли темирчининг ўчоғидай
ёниб, кўзидан, худди дарз кетган кўзадай, (қатралар)
томиб, кичкина бир тўда (қўшин) билан равона бўлди
ва тож-тахт маъшуқаси билан видолашди, аниқроғи
иқбол майсазори билан видолашди.

Н а з м:

Тунинг хайрли бўлсин, эй ёшлик они,
Қиёматга қолди энди висол замони.

Мўғуллар етиб келиб, улардан қолган аркони давлат,
аъёнлар ва қўшинларни қириб ташладилар.

Н а з м:

Шу тарзда айланар, бу кўҳна дунё,
Гоҳ камон мисоли, гоҳ ўқдир гўё.
Шу йўсинда эрур айлангувчи бу даҳр
Гоҳ меҳру май берар, гоҳ адоват ва захр.

Марҳум Султон ўз орзу-истакларини қондиришдан маҳ-
рум ҳолда.

Н а з м:

Дунёнинг ситам ва ғуссасидан дили сўлиб,
Ўз жонини асраб қолиш ғамида бўлиб,

(190-бет) кетиб борарди.

Дунёнинг вафоси қанчалик бўлса, жафоси ҳам ўшан-
ча бўлади, тўр домини жаҳон ва бахтсизликлар урчу-
ғини замон атамишлар, ғам-андухлар марказини дил
ва ўй-хаёлларни эса жон демншлар...

(Султон Жалолиддин) ҳаётининг хотимаси ҳақида
турли фикрлар мавжуд. Баъзилар айтадиларки, у тоққа
қараб кетиб, ўша ерларда бир жойда тунаган. Кечаси
курдлар келиб унинг кийимларини олмоқчи бўлганлар
ва шу мақсадда унинг кўкрагига қаттиқ зарб билан
уриб (ҳалок қилганлар) ва ўзлари ҳам нима иш қилиб
қўйганларини, қандай кийикни овлаганларини билма-
ганлар. (191-бет). Сўнгра улар унинг кийимини кийиб
шаҳарга келганлар. Баъзи зодагонлар унинг кийим-
ларини таниб қолганлар. Омиднинг эгаси (ҳокими)

бу воқеадан хабар топгач, ул жамоани ўлдирди ва бир гўр қазиб, ўлдирилган шахсни дафн қилмоқни буюрди. Шундагина, унинг Султон (Жалолиддин) эканлигини билган эканлар.

Яна бировлар айтадиларки, бу кийимлар унинг аёнларига тегишли бўлган. Унинг ўзи эса, сўфийлар хирқа (жанда)сини кийиб дарвешликни касб этган ва юрт кезиб, зоҳидларни зиёрат қилиб юраркан. Хуллас, нима бўлсаям, барибир оламдан ўтди ва бу бераҳм дунёнинг захми эътиборсиз қолди.

Орадан йиллар ўтиб, гоҳ-гоҳ халқ орасида, Султон (Жалолиддин)ни фалон жойда кўрдик, деган овозалар ҳам тарқалиб юрарди. (Ҳатто) Ироқда вазир Шарафиддин Али Табарший маълум вақт ана шу ёлғон овозаларни аниқлаш билан ҳам машғул бўлган. Шундаям, одамлар шаҳар ва навоҳийларда Султон (Жалолиддин) фалон қалъада ёки фалон жойда, деб юришарди. Олти юз ўттиз учинчи (1235—1236) йили Испидорда бир киши, «мен Султон (Жалолиддин) ман»,—деб даъво қилиб чиқди ва унинг овозаси тўрт томонга ёйилиб кетди. Жантемур даврида Султон (Жалолиддин)ни кўрган ва таниган кишилардан бир нечасини аниқлаш учун юбордилар. Улар бориб кўрдилар, ёлғон экан, у кишини тутиб ўлдирдилар. Олти юз эллик иккинчи (1254) йили бир гуруҳ савдогарлар (192-бет) Жайхун дарёсига етганларида, уларнинг орасидан бир киши кемачиларга: «Мен Султон Жалолиддинман»,—деган экан. Тутиб олиб суриштирганларида ҳам ўз сўзида қатъий тураверипти. Уни ҳам ўлдирмишлар. Девоналик ҳам бир санъат эрур. Хуллас, анча вақтгача ул овоза ва миш-мишлар тинмади.

**ШИҲОБИДДИН МУҲАММАД АН-НАСАВИЙ
«СИЯРАТ АС-СУЛТОН ЖАЛОЛИДДИН МАНГБУРНИ»
АСАРИДАН ТЕРМА ТАРЖИМАЛАР.**

**СУЛТОН (ЖАЛОЛИДДИН) АҲВОЛИ ВА УНИНГ
ХОТИМАСИ ҲАҚИДА СЎЗ (286-бет)**

(Мўғуллар) ҳужуми туфайли мен Султондан ажралиб қолдим ва уч кун давомида (бир) горни макон қилиб ётдим. Ниҳоят, қўрқув ва таҳлика билан Омидга етиб келдим. Икки ой Омид шаҳрида кўчага чиқа олмай беркиниб ҳаёт кечирдим, сўнгра у ердан Ирбилга ўтдим ва яна қанча азоб машаққатлар чекиб Озарбайжонга бордим. У ердан катта қийинчиликлар ва бечора ҳоликда ҳамда оч-яланғоч ҳолда Маёфорикинга

кетдим. Султонга қарашли вилоятларнинг қайси бир жойида бўлмайин, одамлар орасида ҳамма ерда, Султон тирик, ўз лашкарини йиғиб юришга ҳозирлик кўрмоқда, деган овозалар юрарди. Бироқ бу овозалар ёлғон ва умидлар пуч эди; уларнинг барчаси (халққа Султонга нисбатан) бўлган меҳр, садоқат ва итоаткорлик туфайли юзага келганди. Маёфориқинга келганимдан кейингина Султоннинг ўлганига узил-кесил ишондим. Уша кезларда мен ҳаётдан тўйган ва тирик қолганим учун тақдирдан ҳам норози эдим. «Эй Муҳаммад (пайғамбарнинг) Аллоҳи! Шу (муаллиф) Муҳаммад (ан-Насавий)ни яратмасанг нима қиларди!»—деб афғон чекардим. Агар иложи топилиб, унинг ўлими муддати-ни чўзиш имкони бўлсайди, мен ўз ҳаётимни бахшида этардим ва (ҳаёт муддати учун) қуръа ташлаганда (камон) ўқининг қисқароғини танлаган бўлардим. Лекин ихтиёр (бандасининг) жилови қудрат қўлидан юлиб олинган эди.

Тоторлар мазкур қишлоқда, бу ҳақда илгари айтиб ўтилди, Султонга ҳужум қилган чоғда, унинг асир олинган ҳамроҳлари, (287-бет) Султоннинг ҳам шу ерда бўлганлиги ҳақида тоторларга хабар бердилар. Тоторлар ўша заҳоти унинг изига тушдилар ва ўн бешта отлични унинг ортидан жўнатдилар. Улардан иккитаси етиб борди, бироқ Султон уларни ҳалок этди. Қолганлари эса, уни тутишдан ожизлик қилиб орқага қайтдилар.

Шундан сўнг, Султон тоққа кўтарилди, у ерда курдлар ўлжа кутиб йўлтўсарлик қилардилар. Улар худди бошқаларни талагандай, Султонни ҳам таладилар ва ўлдирмоқчи бўлганларида, (Султон) уларнинг бошлиғига: «Мен ҳақиқатдан ҳам султонман ва мени ўлдиришга шошилма. Сен учун иккита қулай имконият бор: мени Малик ал-Музаффар Шихобиддин ҳузурига элтгил, у сени арзигулик тақдирлайди. Ёки бўлмаса, мени ўзимга қарашли бирор вилоятга жўнатгил, у ҳолда сен ҳоким этиб тайинланасан»—деди.

У киши (Султонни) ўз юртига юбормоққа рози бўлди ва қишлоғига² олиб бориб, уйда қолдирди: ўзи эса тоққа от олиб келиш учун кетди.

Шу пайт бир бебурд, овсар курд қўлида найза билан кириб келди ва уй бекасига: «Бу хоразмлик ким бўлди яна? Нега сизлар уни ўлдирмадингиз?»—деб дағдаға қилди. Уй бекаси унга: «Сен йўлингдан қолма, менинг

² Бу ерда Маёфориқин яқинидаги Айп-Дар қишлоғи назарда тутилган. Маёфориқин Туркиянинг жануби-шарқидаги шаҳар.

эрим унга раҳм-шафқат қилди, чунки у султон экан»— деди. Курд унга қараб: «Сизлар унинг, мен султонман, деган сўзига ишондингизми? Хилотда менинг акам ҳалок бўлди, у бундан (минг чандон) афзалроқ эди»— деди. Шундан сўнг, у найзаси билан бир уриб (Султонни) ҳалок қилди ва руҳини боқий дунё сари жўнатди.

Шу тарзда қароқчи ўз бошлиғини ҳам кўзга илмай, тупроқни муқаддас қон билан лоларанг қилди. Бу ҳодиса туфайли замон бағри тилка-пора бўлди, тақдир шарбати тўкилди: дин ва диёнат байроқлари туширилди, мусулмончилик иморати барбод бўлди. Чақмоқларини дин ўғлонлари мушоҳада этган ва худосизлару кўрнамаклар қиличидан даҳшатга тушган осмон (гўё) парчаланиб кетди.

У турли ўлкаларда қанчадан-қанча жангу-жадаллар қилди, (неча бор) ажал домидан омон қолди, фалокатлар пайжасидан халос топди! Ажали етганда эса, шундай баҳайбат шер оддий бир тулки қўлида ҳалок бўлди. Замон бедодлигию, тақдир тақозосидан буюк зот Аллоҳгагина арз-дод қилишдан бошқа илож йўқ. Ҳа, худди шундай!

Маълум муддатдан сўнг, ал-Малик ал-Музаффар ўша тоққа ўз одамларини юборди, улар султоннинг нарсалари, оти, эгари, машҳур қиличи ва сочига қистириб юрадиган чўпини олиб келдилар. Ўша мажлисда ҳозир турганлар ичида султон (Жалолиддин)га яқин охирги пайтда у билан бирга бўлганлардан Утурхон, амир-охур Талбас ва бошқалар бу нарсаларнинг ҳақиқатда унга тегишли эканлигини тасдиқладилар. Сўнгра у султоннинг хокини келтириш учун одам жўнатди ва унинг хокини келтириб дафн этдилар³.

³ Шихобиддин Ғозий Муҳаммад Хоразмшоҳнинг тоғаси Утурхондан, ўлдирилган шахс ҳақиқатда ҳам Жалолиддинми, деб сўраганида, у кўриб таниди ва йиғлаб юборди. Уни тунда Маёфориқин яқинида дафн этдилар ва мўғуллар Султоннинг жасадини хор қилмасинлар, деб, қабрини ер билан текислаб ташладилар.

Ал-Малик ал-Ашрафга Жалолиддиннинг ўлими ҳақида хушxabар етказганларида, у шундай деди: «Сиз мени унинг ўлими билан табрикляясизми? Сизлар бунинг оқибатидан ҳали пушаймон бўласизлар, чунки унинг ҳалок бўлиши, Аллоҳ ҳаққи билан қасам ячиб айтаманки, тоторларнинг ислом ерларига бостириб киражагини англатади. Энди биз билан яъжуж-маъжуж (мўғуллар) ўртасида девор бўлиб тўсиб турадиган Хоразмшоҳга ўхшагани йўқ».

Шихобиддин Ғозий Хоразмшоҳ Жалолиддин ўлдирилган қишлоқ эркакларини қириб ташлашни ва қишлоққа ўт қўйишни буюради...

Ҳақиқатда, босар-тусарини билмаган бу аблаҳ катта бахтсизлик келтирди ва дунёни усиз етим қолдирди.

СУЛТОН (ЖАЛОЛИДДИН)НИНГ СИЙРАТИ, СИФАТИ ҲУКМЛАРИ, БОШҚАЛАР БИЛАН МУОМАЛАСИ ҲАҚИДА СЎЗ (288-БЕТ)

У қорачадан келган, ўрта бўйли, туркий тилли (киши) бўлиб, форс тилида ҳам сўзлаша оларди. Унинг баҳодирлиги ҳақида сўз юритадиган бўлсак, у олиб борган жанглар ҳақида ёзганларим етарли бўлса керак, деб ўйлайман.

У шерлар ичра шер ва ўз донгдор чавандозлари ичида энг довураги эди. У жуда ҳалим бўлиб, ҳеч қачон ғазабланмасди ва сўкинмасди ҳам. У ўта жиддий эди, ҳеч қачон (очиқиб) кулмасди, фақат табассум қилиб қўярди, холос; камгап киши эди. У ҳақиқатни ёқтирарди, афсуски, нотинч замон барча умидларни пучга чиқарди. У раъият ҳаётини яхшилашга интиларди, лекин тушкунлик даврида ҳукмдорлик қилгани сабабли зулм ўтказишга ҳам мажбур бўларди.

(289-бет). Султон (Жалолиддин) 628 йил шаввол ойининг ўртаси (1231 йил август ойининг ўртасида) ҳалок бўлди ва бу энг катта мусибат эди. Унинг учун тонг ўз чодирини бурдалаб ташласа ҳам арзийди, зеро, бу энг катта ғам-андухдур: бу ой ўз чеҳрасини тирнаб ташласа арзийдиган ва осмону фалак мотам либоси кийиб, юлдузлар ёниб кул бўладиган фалокат эрур.

Аллоҳ уни ўз раҳматига олсин, руҳини шод этсин, қабрини мунаввар айласин, Аллоҳ йўлида, фақат Аллоҳ учун қилган жидду-жаҳдини ўз даргоҳида қабул қилсин: ўзининг охиратдаги (жаннат) неъматлари ила сарафроз этсин.

РАШИДАДДИН ФАЗЛУЛЛОҲ. «ЖОМЕЪ АТ-ТАВОРИХ»ДАН

Таржимондан: Хоразмнинг забт этилиши воқеалари Алоуддин Атомалик Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонгушой» ва Рашидаддин Фазлуллоҳнинг «Жомеъ ат-тавориҳ» асарларида берилган. Лекин Гурганж шаҳрини мўғул лашкари қамал қилиб турган чоғда, Чингизхоннинг шайх Нажмиддин Куброни ўз ҳузурига сўраганлиги ҳақидаги маълумот фақат Рашидаддин асарида мавжуд. Қуйида ушбу асардан Ўрта Осиё, жумладан, Гурганжни мўғуллар томонидан босиб олинганлиги воқеаларидан парча келтирамыз. Бу лавҳа асарнинг русча таржимасидан (1952 йил) ўгирилди (214—217-бетлар).

«Юқорида қайд этилганидек, Чингизхон Самарқандни эгаллагач Хоразмни босиб олишни мақсад қилди ва 1221 йил кузнинг бошларида ўғиллари Жўчи, Чигатой ва Угэдейни чўл қумлари мисоли сон-саноқсиз лашкар билан Хоразм сари жўнатди. Бу пайтда Мовароуннаҳр ва унинг ён атрофидаги вилоятлар (мўғуллар томонидан) забт этилган бўлиб, Хоразм — унинг дастлабки номи Гурганж, мўғуллар уни Урганч аташади, бамисоли (тортиб боғланган) арқонлари узулиб, ағнаб ётган ўтовга ўхшаб қолган эди.

Олдинги бобда қайд этиб ўтилганидек, Султон Жалолиддин отасининг ўлиmidан сўнг Хоразмга қайтди, бироқ баъзи амирларнинг унга қарши фитна уюштирганини сезиб қолиб, у ердан кетди. Унинг акалари ва султон ўрдасига тегишли Гурганжда қолган амирлардан бир қисми, мўғулларнинг Хоразмга бостириб келатганлиги хабарини эшитиб, унинг ортидан Хуросонга йўл олдилар. Бироқ уларни йўлда мўғуллар қириб ташладилар, натижада, Хоразмнинг пойтахти султонсиз қолган эди.

(Гурганж) шаҳрида султоннинг онаси Туркон Хотуннинг қариндошларидан султоннинг туркий қўшинига тегишли нуфузли аъёнларгина (бошлиқ ўрнида) эдилар; жумладан, Хумор, Ағу-ҳожиб, сипоҳсолор (лашкарбоши) Бўка Паҳлавон, Али Марғини ва бошқалар. Шаҳар аҳолиси шунча кўп эдики, саноғига етиб бўлмасди.

Ана шундай катта шаҳарда (одамлар) ишларини тартибга келтиришда ва юзага келган фавқулодда вазиятда турли масалаларни ҳал қилишда мурожаат қилиш учун тайинли бирор-бир шахс йўқлиги сабабли, амир Хуморни, унинг султон хоним (Туркон Хотун)га қариндошлигини ҳисобга олиб, бошлиқ этиб тайинладилар. Қулларнинг бирида, тўсатдан мўғулларнинг кичик бир отлиқ гуруҳи (шаҳар) дарвозаси томон от суриб, молларни ҳайдаб кета бошлади. Калтафаҳм баъзи бирлар мўғул қўшинлари ҳаммаси шу деб, тасаввур қилиб, отлиқлар ва пиёдалар гуруҳи уларни таъқиб қилишга тушдилар. Мўғуллар шаҳардан бир фарсанг масофада жойлашган Боғи Хуррам (деган жой)гача улардан қочиб боравердилар. У ерда эса пистирмада турган жанговар мўғул отлиқ аскарлари отилиб чиқиб ҳалиги тўдани ўраб олдилар. Улар мингга яқин кишини ҳалок этиб қочганлари кетидан таъқиб қилганча Қобилон дарвозасидан шаҳарга ёпирилиб кирдилар ва то Тиўра деган жойгача етдилар. Қуёш ғарбга ўтгач, ёв қўшинлари орқага қайтиб чўлга қараб кетишди. Эртасига улар яна шаҳарга от сурдилар. Илгари

султоннинг лашкарини бошқарган Фаридун ғурий беш юзта отлиқ билан шаҳар дарвозасида туриб душман ҳужумини қайтариб турди.

Бу орада шаҳзодалар Жўчи, Чиғатой ва Угэдей ҳам кўп сонли лашкар билан етиб келишди ва шаҳарга разм солиш мақсадида унинг атрофини бир айланиб чиқиб тўхтадилар ва аскарлар ҳам шаҳарни ўраб қўндилар. Сўнгра улар шаҳарга элчи юбориб бўйсуннишга ва итоаткорликка ундадилар. Хоразм (пойтахти) атрофида тош бўлмагани сабабли, улар тошотар қурилмаларда тош ўрнига ишлатиш учун катта-катта тут дарахтларини кесдилар. Ўз одатларига кўра ҳар кун шовқин-сурон кўтариб шаҳар аҳолиси дилига ғулғула солардилар, ваъдалар берардилар, таҳдид қилардилар, баъзан эса камондан отиб ҳам турардилар. Бу ҳолат то турли томондан (кўплаб) ҳашарчилар етиб келгунга қадар давом этди. Улар етиб келибоқ ишга киришдилар, биринчи навбатда, хандақни тўлдиришни буюрдилар; икки кун ичида уни теп-текис қилиб тўлдирдилар. Ундан сўнг Жайхун сувини шаҳардан буриб юборишни мўлжалладилар; шаҳарда бу дарёда тўғон кўприк қурилган эди.

Бу иш учун мўғул лашкарлари уч минг киши шайланиб тўсатдан тўғонга ҳужум қилдилар. Бироқ шаҳар аҳолиси уларни ўраб олиб қириб ташлади. Бу ғалаба туфайли шаҳарликлар жангда дадилланиб, янада матонат билан қаршилик кўрсата бошладилар. Феълатворлари, истаклари тўғри келмаганидан ака-ука Жўчи билан Чиғатой ўртасида келишмовчилик туғилиб, ўзаро муроса қилолмас эдилар. Натижада, уларнинг бир-бирига хусумат ва ўжарлиги туфайли уруш пайсалга тушиб қолди, Чингизхоннинг ясо-ҳукми барбод бўлди. Натижада хоразмликлар кўплаб мўғул аскарларини ҳалок этдилар; айтишларича, ўлдирилганларнинг йиғилган суякларидан тепалар ҳосил бўлиб, улар Эски Хоразм теварагида ҳозиргача сақланганмиш. Шу аҳволда етти ой ўтди, шаҳар эса ҳануз олинмаган эди. Шаҳзодалар Самарқанддан Хоразмга лашкар тортиб жўнаб, Хоразм (пойтахтини) қамал қилиб турган вақт ичида Чингизхон Нахшаб (Қарши)га келиб, маълум муддат ўша ерда бўлди. Сўнгра Термиз дарёси (Амударё)дан ўтиб, Балхга келди ва шаҳару вилоятни забт этди. Толиқон қалъасини қамал қилишга йўл олди ва қўрғонни қамал қилиб турган чоғида, Хоразмда турган ўғиллари ёнидан элчи етиб келди ва бунинг сабаби Жўчи билан Чиғатой ўзаро муроса қилолмаётганида, деб етказишди.

Чингизхон бу сўзларни эшитгач, хафа бўлди ва уларнинг укаси Угэдей бошлиқ бўлсин, улар ва барча лашкар устидан ҳукмронлик қилсин, деб буюрди. Угэдей ақлу фаросатининг тераилиги, қобилиятлилиги ва зукколиги билан маълум ва машҳур эди. Элчи (Хоразмга) етиб келиб (Чингизхон) ёрлигини етказгандан сўнг, Угэдейхон фармонга мувофиқ иш тутди. У одоб ва фаросат билан ҳар кун акаларидан бирининг ёнига бориб турарди ва улар билан яхши муомалада бўларди, уларни бир-бирига иттифоқ қилишга интиларди. У барча хизматлари юзасидан зарур ишларни ўринлатиб адо этиб бориб, лашкар ишларини тартибга солди, ясони мустаҳкамлади.

Шундан сўнг (мўғул) аскарлари ҳамжиҳат бўлиб киришдилар ва шу куннинг ўзидаёқ қўрғон девори устига ўз байроқларини тикдилар; шаҳарга кирдилар ва қорура (нефть солинган снаряд)лар отиб маҳаллаларни ёндирдилар. Шаҳар аҳолиси дарвозаларга отилиб, кўча ва маҳалла бошларида яна жанг қила бошладилар.

Мўғуллар қаттиқ жанг қилдилар ва бирин-кетин маҳалла, мавзе ва кўшкларни қўлга киритдилар, уларни вайрон қилиб ўт қўйдилар. Шу йўсинда етти кун давомида бутун шаҳарни босиб олдилар. Сўнгра улар барча (тирик қолган) аҳолини чўлга ҳайдаб чиқдилар ва уларнинг орасидан юз мингга яқин ҳунармандларни ажратиб шарқий вилоятларга жўнатдилар. Ёш аёллар ва болаларни асир қилдилар; қолган одамларни ўлдириб учун аскарларга тақсимлаб бердилар. Ҳар бир мўғулга йигирма тўрт киши тўғри келган ва мўғул аскарларининг сони эса эллик мингдан ортиқ бўлган экан. Хуллас, ҳаммани қатл этдилар ва мўғул қўшинлари ёниасига (шаҳарни) талон-торож ва қолган уй-жойларнинг ҳаммасини бузиб яқсон қилдилар.

Чингизхон (Гурганж)да шайхлар шайхи, қутблар қутби Нажмиддин Кубро — Аллоҳ раҳмат қилсин — борлигини билиб, унинг ҳақида маълумотга эга бўлгач, қуйидаги мазмунда хабар юборди: «Мен Хоразмни қирғин ва талон-торож қилмоққа ҳукм этганман. Замоннинг табаррук ул зоти шарифи (хоразмийлар) муҳитини тарк этиб бизга келиб қўшилмоқлари лозим!». Шайх — уни Аллоҳ раҳмат қилсин — шундай жавоб қилдилар: «Мана етмиш йилдирки мен Хоразмда осойишта яшаб, шу халқ билан ҳаётнинг аччиқ-чучугини бирга тотиб келмоқдаман. Эндиликда, фалокат юз берган чоғда, мен уни ташлаб қочсам, бу виждонсизлик ва номардлик бўлади». (Шаҳар босиб

олингандан) сўнг уни ҳалок бўлганлар ичидан қанчалик ахтармасинлар топа олмадилар. Унга Аллоҳнинг раҳмати ёғилсин!» (214—217-бетлар).

(191-бет). (Муҳаммад Хоразмшоҳ) ўз лашкарининг катта қисмини,—уларнинг сони тахминан тўрт юз минг отлиқдан иборат эди, Туркистон ва Мовароуннаҳрда жойлаштирди. (Жумладан): Қайирхон ихтиёрида Ут-рорда йигирма минг; Қутлуғхон ихтиёрида Банокатда ўн минг; Бухорода эса амир Кушлу, амир-охур Уғул-ҳожиб, лақаби Инанчхон, Ҳамидпур Таянгу ва бошқа амирларга уч минг кишини қолдирди. Самарқандда тоғаси Тўғайчуқхонни ва гур амирларидан Хармил, Харзўр, Изуддин Картнинг ўғли, Ҳисомиддин Маҳмуд ва яна баъзи бир кишиларни қолдириб, уларга бир юз ўн минг кишини топширди; Термизда—Фахриддин Ҳабаш ва Сижистон лашкарини ҳамда Балхда — Маҳмудхон Ҳасан ўғли ва катта амакисини (ҳимоя учун тайинлади). Асад паҳлавонни — Жанд, малик Дағул-чўқини — Хутталон, Буртосни — Қундуз, Аслабхонни — Еркендга (мутасадди этди).

У Самарқанд қўрғони деворини қайта қуришни буюрди. Султон (Муҳаммад Хоразмшоҳ) Нахшаб томон юрди (192-бет) ва йўл-йўлакай: «Ўзингиз бир иложини қилинглар, чунки мўғул лашкарига қаршилик кўрсатиб бўлмайди!»—дер эди. (Хоразмга) одам жўнатиб, ўз ҳарам ва онаси Туркон Хотун Хоразмдан Мозандарон йўли билан равоша бўлишини буюрди. Қаерга етиб бормасин, ҳар бир хос ходимдан бу фалокатдан қандай қутулиш чорасини сўрарди, ҳар дақиқада шаҳарга бир-бирдан ваҳимали хабарлар етиб келарди. Савдогарлар, хусусан, унинг ўғли Жалолиддин: «Мовароуннаҳр жуда таниг аҳволда қолди, ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Энди Хуросон ва Ироқнинг қўлдан кетмаслик иложини қилиш керак. Биз шаҳарларда қолдирган қўшинларни чақириб олмоқ лозим ва ҳамма орқага чекиниб, Жайхун дарёсини (гўёки) хандаққа айлантирмоқ ёки бўл-маса, Ҳиндистондан паноҳ топмоқ зарур бўлади»,—дер эдилар.

Султон Муҳаммад иккинчи, анча заиф маслаҳатни қабул қилди ва шу ният билан Балхга етиб борди. Шу пайт у ерга Совадан Имодалмулк келди, у илгари ўғли Рукниддинни совға ва тортиқлар билан юборганди. Хоразмшоҳ унга иззат-икром кўрсатди. (Имодалмулк) Султонни Ироққа таклиф қилди ва: «У ерда биз Ироқ лашкарини йиғамиз, сўнгра яхши кенгаш тузиб бир қарорга келамиз»,—деди. Султон Жалолиддин бу таклифни рад этиб шундай деди: «Энг яхши йўл — бу

иложи борича ўз қўшинларимизни тўплаб (мўгулларга) юзма-юз чиқишдир. Агар султон бунга журъат қилол-маса, у ҳолда ўзи Ироққа кетаверсин. Менга эса лашкар берсин ва мен иложи бор ва мумкин бўлган ишни қиламан, яъни давлат сарҳадига бориб, (жанг қилиб), галаба қозонажакман. Ушандагина биз яратганининг наздида ўзимизни оқлаган бўламиз. Режамиз амалга ошмаган тақдирда ҳам, маломат ўқиға нишон бўлмай-миз ва одамлар: «Шу пайтгача улар биздан солиқ (мол) ва харож ундириб келдилар, энди эса ана шундай (мудҳиш) вақтда биздан юз ўгириб ташлаб кетмоқдалар»,—деб таъна сўзлар айтмагайлар». Ушбу сўзларни қайта-қайта такрорларди ва отасидан рухсат олишга ҳаракат қиларди. Султон Муҳаммад эса, ваҳималарга чуваллашиб, қўрқувга тушганидан, ўғлининг тўғри фикр берганини (англаб етмади ва уни) болаларча эрмак деб билди ҳамда ҳозирги вазият бахт юлдузининг ботишини англатади, деб ўйларди.

(213-бет). (Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ мўгуллар таъқибидан қочиб) Мозандаронга келди ва у ердаги зодагонлар билан кенгаш тузди. Улар бир неча кун Абискун (Каспий денгизидаги) ороллардан бирида бекиниб туришни маслаҳат бердилар, султон бир оролга бориб, маълум муддат ўша ерда турди. Унинг бу ерда яширингани овоза бўлгач, бошқа оролга ўтди. Унинг изидан Жэбэ-нўён Райдан жўнатган (мўгул) қўшини таъқиб қилиб борарди. Улар султонни топмагач, орқага қайтдилар ва султоннинг ҳарамини ва хазинасини қолган қалъаларни қамал қилишга киришдилар. Барчасини босиб олиб, Самарқандга Чингизхон ҳузурига юбордилар. Бу мудҳиш воқеа хабари султоннинг қулоғига етиб боргач, ҳарамининг номуни топталгани; ўғиллари қилич дамидан ўтказилгани, ҳурлиқо маликалар ажнабийлар асирга айлангани унга маълум бўлди; авзойи ўзгариб, қайғуга ботиб, кўзи олдида дунё қоронғулашди. У ана шу аламли воқеа даҳшати ва ғуссасидан дод-фарёдлар қилиб, охири бу оламдан кўз юмди.

Уни ўша оролга дафн этдилар. Орадан бир неча йил ўтгандан сўнг, султон Жалолиддин унинг хокини Ардахин қўрғонига (Техрон яқинида) олиб ўтишни буюрди. Хоразмшоҳ (Муҳаммад) дастлаб Узлоқ исмли ўғлини тахт ворисини этиб тайинлаган эди. Абискун оролида бу қарорини ўзгартириб, подшоҳликни султон Жалолиддинга топширди ва уни ўзининг ворисини деб эълон қилди.

Мен бу китобни (38-бет) илм аҳли учун бир қўллашма сифатида тайёрладим. Унда лўнда иборалар ва таҳлил ўрин олган ва иложи борича ортиқча сўзлар қисқартирилган.

Бу асарни мен «ал-Мулаххас фи-л-ҳайъа» («Астрономияга кириш»), деб номладим у муқаддима ва 2 қисмдан иборат.

(44-бет) Барча бирламчи элементлар сферик шаклдадир. Ер юзасида ундаги турли шаклдаги нарсаларнинг ҳосил бўлишига имкон яратилиши ҳамда турли ҳодисалар таъсири мавжудлиги эътиборидан, ғадирбудир дўнгликлар мавжуд. Бу паст-баландлар Ернинг табиатидан ташқари ҳолатлар сабабли вужудга келади. Дўнгликлар унинг, умуман, шарсимонлигига тўсиқ бўла олмайди. Бамисоли, дейлик, битта тухумни олиб, унинг устига арпани ёпиштириб чиққанда, улар тухумнинг умумий шаклини ўзгартира олмаганидай.

(46-бет) Сув ҳам сферик шаклда, лекин у ёппасига думалоқ эмас, (47-бет) чунки Ернинг баъзи бир бўртма қисмлари сув юзасидан чиқиб туради.

Ҳаво ҳам сферик шаклдадир. Бироқ ер ва сув юзасининг нотекислиги туфайли, ҳавонинг ана шу ботиқ қисми ҳам нотекисдир.

(69-бет) Ер юзасида осмон экватори текислигида жойлашган айлана ер экватори («тенглик чизиги») деб аталади. Демак, ер экватори деганда, осмон экватори оламни кесиб ўтади, деб фараз қилган ҳолда, Ер юзида ҳосил бўлган доирага айтилади. (70-бет) Эклиптикага параллель айланалар кенглик чизиқлари дейилади.

(71-бет) Эклиптика айланаси осмон экватори билан улар учун диаметрал қарама-қарши иккита нуқтада кесинади. Улардан бири осмон экваторидан шимолда жойлашган ва баҳорги тенгкунлик нуқтаси, бошқаси эса, (жанубда бўлиб), кузги тенгкунлик нуқтаси деб аталади. Эклиптиканинг осмон экваторидан энг катта узоқлашиши (ҳам) икки нуқтада кузатилади. Улардан бири (экватордан) шимолда жойлашган ва ёзги қуёш туриш нуқтаси, бошқаси жанубда ва қишки қуёш туриш нуқтаси дейилади. Демак эклиптика учун тўрт нуқта хосдир ва бу (нуқта)лар эклиптикани (тўрт) квадрантга бўлиб туради. Қуёшнинг мазкур ҳар бир квадрантдан ўтиш вақти йилнинг тўрт фаслидан бирини ташкил этади.

(76-бет) Еритқичларнинг чиқиши ва ботиши уфққа

нисбатан аниқланади. Уфқ осмон экваторини иккита нуқтада ўртадан бўлади. Улардан бири шарқ нуқтаси ёки (Қуёшнинг) тенгкунлик чоғидаги чиқиш нуқтасидир. Иккинчи нуқта ғарб нуқтаси ёки (Қуёшнинг) тенгкунлик чоғидаги ботиш нуқтаси деб аталади.

(87-бет). Шаҳарнинг (географик) узунлиги — бу осмон экватори ёйининг, унинг меридиани билан маъмуранинг охирини ифодаловчи меридиан оралиғидаги қисмидан иборатдир. (100-бет) Шаҳарнинг кенглиги — бу осмон меридиани ёйининг осмон экватори билан зенит оралиғидаги қисми.

(129-бет). Ернинг шакли сферасимон. Ер юзида учта асосий айланани кўрсатиш мумкин. Улардан бири — осмон экватори текислигида, яъни ер юзидаги экватор (чизиги). Иккинчиси — ер экваторининг уфқ текислигида бўлиб, (унинг қутбларидан ўтади). Учинчиси — маъмуранинг «ўртасидаги» экваторда жойлашган меридиан текислиги.

Биринчи айлана Ерни икки қисмга — жанубий ва шимолий қисмларга бўлади. Иккинчи (айлана) эса уларнинг ҳар бирини ўртадан бўлади. Ер тўрт чоракка бўлинади. Шимолий қисмлардан биттаси маъмурдир, лекин унда ҳам тоғлар, чўллар ўтлоқлар, денгизлар каби жойлар борки, улар аҳоли яшамайдиган жойлар саналади (130-бет). Ернинг қолган чоракларида инсон яшамайди.

Мазкур айланалардан учинчиси маъмурани икки қисмга — ғарбий ва шарқий қисмларга бўлади. Биринчи ва учинчи айланаларнинг кесишган нуқтаси Ер қуббаси (Қуббат-ул-арз) деб аталади.

Маъмуранинг шимолий чеккаси 66° (шимолий кенгликда) ва у экватордан бошланади. Бироқ, Птолемей «География» китобида экватор ортида зинжлар ва ҳабашлар (мамлакати) чеккасида $16^{\circ}25'$ (жанубий кенгликда ҳам) аҳоли мавжудлигини тасдиқлаган.

(131-бет). Маъмура ғарбдан бошланади, деган фикр мавжуд ва бу ҳолат ушбу фаннинг энг пешқадамлари бўлмиш юнонларда ҳам қабул қилинган. Лекин баъзилар (географик узунликни) Ғарбий Уровчи денгиз (Атлантика океани шарқий) қирғоқларидан бошлаб ҳисоблайдилар. Бошқалар эса, бошланғич (меридиани) ушбу денгиздан узоқда жойлашган ороллардан бошлаб ҳисоблайдилар. (Денгизнинг шарқий) қирғоғидан то бу оролларгача бўлган масофа 10° ни ташкил этади.

Сўнгра маъмура экваторга параллель ястанган ет-

тита узун қисмга бўлинган. Бу етти қисм етти иқлим деб аталади.

Айтишларича, 63⁰ (шимолий кенглик)да одамлар яшайдиган Туле деган орол бормиш ва совуқнинг шиддатидан аҳоли ҳаммомларда кун кечирармиш. У ернинг халқи славянларга мансуб помаълум бир халқдир.

(160-бет). Макка (шаҳрининг географик) узунлиги Холидот оролларида 77⁰ 10¹ (шарқий узунлик), (географик) кенглиги 21⁰ 40¹ (шимолий кенглик). Хоразм (пойтахти Гурганжнинг географик) узунлиги 94⁰ 0¹ (шарқий узунлик, географик) кенглиги 42⁰ 10¹ (шимолий кенглик).

(163-бет). Қуёш нури ерга тушганда, унинг Қуёшга қараган қисми ёритилади ва Ернинг сояси қуёшга қарама-қарши томонга тушади. Шунда Қуёш тушиб турган томонда кун ва тескари томонда тун бўлади ва аксинча (164-бет).

Ернинг сояси думалоқ конус шаклида тушади, чунки қуёшнинг жисми Ерникидан катта. Қуёш Ернинг (бизга нисбатан) орқа томонидан ва бизнинг уфққа яқин турган ҳолатда, соянинг конуси зенитдан оққан бўлади. (Бу вақтда) ҳаво ўз зичлигидан келиб чиқиб Қуёш нури билан ёритилган бўлади (165-бет). Қуёш уфққа қанчалик яқин бўлса, ёруғлик ҳам шунчалик кўп тушади ва уфқда қизил шафақ пайдо бўлади; бу ҳолат кечқурун ва эрталаб кузатилади.

(169-бет). Қуёшнинг эклиптикадаги бирор нуқтадан силжиб гарбдан шарққа ҳаракат қилиши натижасида, яна унга қайтиб келиш оралиғида ўтган вақтни йил дейдилар. (Олимлар) Қуёшнинг ҳамал (170-бет) бошланишидан ўтган ҳаракатини йилнинг бошланиши деб қабул қилганлар (яъни. биринчи даражани). Бу ҳақиқий қуёш йилдир, қамарий йил эса ўн икки ойдан иборат. Ойнинг Қуёшга нисбатан ўз ҳолатини ўзгартириб, яна шу ҳолатга қайтиб келиши оралиғидаги вақт бир ой деб аталади.

МУҲАММАД ИБН НАЖИБ БАКРОН. «ЖАҲОННОМА» ДАН

Жанд ва Хоразм кўли. (6 а варақ). Жанд ҳудудида бир кўл бор, уни Хоразмга ҳам тегишли деб биладилар. Унинг айланаси юз фарсанг, диаметри ўттиз икки фарсанг. Суви шўр. Хоразм дарёси (Амударё) шунингдек, Чоч, Фарғона ва бошқа ўша томондаги сувлар (Сирдарё) ҳам ушбу кўлга қуйилади. Хоразм дарёси билан Чоч дарёсининг мазкур (кўлга) қуйилиш жойининг ораси йигирма фарсангдир. Демак, қайд этилганидек, бу кўлга иккита катта дарё қуйилади.

Дарёлар ҳақида сўз борганда, катта (оқар) сувни «руд» дейдилар; аммо оддий халқ катта дарёни «жайхун» дейишади. Аслида Жайхун — бу араб тилида Термиз (шаҳри) ёнидан ўтадиган дарёнинг номидир. (Бу дарё) сўнгра Хоразмга оқиб келади ва у ердан ўтиб Жанд кўли (Орол денгизи)га боради.

(11 б варақ). Хоразм дарёси. Илгарй айтиб ўтилганидек, араб тилида «Жайхун» деганда ушбу дарёни назарда тутадилар. Аммо оддий халқ катта сувларни ҳам «Жайхун» дейишади. Бу дарё Ваҳон вилоятидан (билод) бошланади, Тибат тоғларида; Бадахшон ҳудудида унга яна бешта катта дарё қўшилади ва бу жойни Панжоб дейдилар. Қубодиён томондан ҳам унга дарёлар келиб қўшилади, сўнгра (дарё) Балх ҳудудида ўтади, Термизга етиб келади. Ундан сўнг Колифга, кейин Замга, ундан сўнг Омўга етади, то Хоразмгача оқиб боради, (у ерда) Жанд ва Хоразм кўлига қуйилади. Бу дарё бўйлаб: Бадахшондан то Термизгача (оралиқ) ўн уч манзил; Термиздан то Замгача беш манзил; Замдан то Омўгача тўрт манзил; Омўдан то Хоразмгача ўн икки манзил; Хоразм (Гурганж)дан то Жанд кўлига олти манзил.

(Бу) дарёдан катта бир ариқ (жўй) Кот шаҳри томон боради, ул ариқни Говхора деб атайдилар. Бу дарё тошишидан олдин бир манзил (масофа) кема учун хатарлидир. Сабаби, дарё иккита тоғ оралиғидан ўтади, ул жой тор эрур, сув тез оқади, (гўёки) юқоридан настга оқади. Кема у ерга етганда, агар эҳтиёт қилинмаса гарқ бўлиши мумкин. Дарёнинг устки қисми (қиш фаслида) музлайди ва муз билан қопланиш Жанд томондан бошланади ва юқорига қараб давом этади.

(14 а варақ): Кот. Хоразмнинг қадимги қасабаси (маркази) эрур; Бухородан чўл йўли орқали бу ергача тўққиз манзил. Агар Омў йўли билан борсанг ўн икки манзил бўлади.

Хоразм чўли (15 б варақ). Бу Хоразм билан Хуросон ўртасида жойлашган машҳур ва ҳолати ҳам жуда яхши маълум чўл, (ҳозирги Қорақум чўли) эрур. Ул чўлнинг эни тахминан юз фарсанг келади. (Яна бир) чўл бор, у Балх ҳудудидан бошланади ва то Хоразм ҳудудида давом этади. Ер юзаси ҳаммаси қум; Омў ва Зам ана шу чўлда жойлашган. Бухоро ҳудудидан то Хоразм ҳудудида (оралиқ) ҳам чўлдан (Қизилқум) иборат бўлиб, ер юзаси қумлик. Нахшаб билан Хоразм дарёси (Амударё) оралиғи ҳам чўлдор (Қарши чўли).

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар

1. Алоуддин Жувайний. Тарихи жаҳонгушой. ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалари: № 12148, № 610, № 4597
2. Алоуддин Жувайний. Тарихи жаҳонгушой. Нашрга тайёрловчи Мирзо Муҳаммад Абдулваҳҳоб Қазвиний. I—III жилдлар. Лейден—Лондон, 1912, 1916, 1937.
3. Аҳмедов Б. А. Ўзбекистон тарихи манбалари. Тошкент, 1991.
4. Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов — Ануштегинидов. М., 1986.
5. Ибн ал-Асир. Ал-комил фи-т-тарих. ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалари: № 824, I—VI жилдлар; № 825, VII—XII жилдлар.
6. Казн-Заде Руми. Комментарий на «Компендий астрономии» Чагмини, Предисловие, перевод с арабского языка и примечания П. Г. Булгакова. Ташкент, 1993.
7. Материалы по истории киргизов и Киргизии.—Вып. 1, М., 1973.
8. Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. 2-е изд. Под ред. И. М. Муминова и М. М. Хайруллаева. Ташкент. 1976.
9. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X—XIX вв. Ташкент, 1988.
10. Муҳаммад ибн Наджиб Бақраи. Джахан-наме (Книга о мире. Изд. текста, введение и указатели Ю. Е. Борщевского. М., 1960 (на перс. яз).
11. Путешествия в восточные страны Плаио Карпини и Рубрука. М., 1957.
12. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. I, кн. 2. Перевод с перс. О. И. Смирновой. М.-Л., 1960.
13. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. I, кн. 1, перевод с персидского Л. А. Хетагурова, редакция и примечания А. А. Семенова, М.-Л., 1952; т. I, кн. 2, перевод с персидского О. И. Смирновой, примечания Б. И. Панкратова и О. И. Смирновой, редакция А. А. Семенова, М.-Л., 1952; т. II, перевод с персидского Ю. П. Верховского, примечания Ю. П. Верховского и Б. И. Панкратова, редакция И. П. Петрушевского, М.-Л., 1960; т. III, перевод с пер-

- сидского А. К. Арендса, под редакцией А. А. Ромаскевича, Е. Э. Бертельса и А. Ю. Якубовского (с предисловием А. А. Ромаскевича), М.-Л., 1946.
14. Рудлов Г., Хохгайм А. Чагминий астрономияси (немис тилида), 1893.
 15. Стори Ч. А. Персидская литература: Био-библиографический обзор/Пер. с англ., переработал и дополнил Ю. Э. Брегель. В 3-х частях. ч. I. М., 1972.
 16. Тургун Файзиев. Темурийлар шажараси. Тошкент, 1995.
 17. Шихаб ад-Дин Мухаммад ибн Ахмад ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурни (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурни). Критич. текст, пер. с араб., предисл., коммент., примеч. и указ. З. М. Буниятова. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996.—778 с. (Памятники письменности Востока. CVII).
 18. Қозизода Румий. «Шарҳ «Ал-мулаххас фи-л-хайъа». УзФА Шарқшунослик институти қўлёзмаси, № 3049/1.

МУНДАРИЖА

Кирриш	3
Хоразмшоҳлар даврида Хоразмдаги сиёсий ва маданий ҳаёт	5
Хоразмшоҳлар давлати XIII аср бошларида. Мўғуллар босқини	17
Езма манбалар	29
Манбалардан лавҳалар	40
Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар	68

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Муҳаррир: М. Саидова
Техмуҳаррир: Л. Тюрина

ИБ № 6935

Теришга берилди 13.08.99. Босишга рухсат этилди 16.09.99. Қоғоз бичими 84×108¹/₃₂. Офсет қоғози. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма т. 3,78. Ҳисоб-нашриёт т. 4,0. 1000 нусха. 287-буюртма. Келишилган нархда.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 700047, Тошкент, акад. Я. Ғуломов кўчаси, 70.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.